

– EST. 1991 –

Batthyány Lajos

ALAPÍTVÁNY

dr. Soltész Márton:

*A semlegesség illúziója: Közelítések az Aczél György-Szabó
Magda vonalhoz*

Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Ösztöndíjprogram 2020/2021

BLA_katedra

I. HIPOTÉZIS

1. Források

Csizmadia Éva – „kissé” elfogult – emlékiratában leszögezi: „Szabó Magdáról pontosan tudtam, hogy Aczél György »informátora«.”² Majd a következő oldalakon azt is elmeséli, hogy az író nő Júlia utcai háza előtt gyakran állt meg egy fekete autó, amely a kultúra pápájának Balzac utcai lakására szállította népszerű pályatársát.³ Mint írja: „Magduska [...] Bizalmi szolgálatának büszke tudatában dicsekedett: »Ma a Balzac utcában vacsorázom. Szüksége van rám az én barátomnak.«”⁴

Az egykori szomszédasszony azt is tudni véli, hogy Kálnoky Lászlót az író nő „közbenjárására” maga Aczél ütötte el a korábban telefonon beígért Kossuth-díjtól. A memoár szerzője állítja: az indíték személyes bosszúvágy volt. Kálnoky – bár soha egyetlen sort sem írt Szabó Magda műveiről –, a rossz nyelvek szerint nem tartotta sokra, sőt egy ízben Beniczkyné Bajza Lenkének titulálta kollégáját.⁵ Így esett, hogy a *Lázás csillagon* költője, aki a második világháború alatt – életét kockáztatva – hamis papírokat szállított a bujkáló Aczélnek, sem a hetvenes években, sem később nem kapott Kossuth-díjat.⁶

Még nem olvastam az író nő „recenzióját” a kultúrpolitikus *Jövőt mutató elődök*⁷ című könyvéről,⁸ amikor az MTA KIK Kézirattárában végre kezembe vehettem Lengyel Balázs 1987. március 20-i, Aczél Györgynek írott levelét. Szememet máris megütötte a következő sor: „a *Jövőt mutató elődök* [...] profi írás; [...] felfedi azt, hogy a politikus mögött író áll, az *sűg neki*.”⁹ Lengyel nyilván a kultúrpolitikus szépírói vénáját kívánta dicséretben részesíteni; kéziratári munkanaplóm ugyanakkor híven regisztrálja a magam ellenkező értelmű olvasatát: „Szó szerint így volt! Nagy Péter, Király István és más tollforgatók mellett Szabó Magda is rendszeresen »sűgött« Aczélnek.”

Író és kultúrpolitikus kapcsolatát kutatva természetesen nem Csizmadia Éva posztumusz memoárja az egyetlen, s nem is a legfontosabb forrásunk. Az érintettek kéziratosa hagyatéka egyelőre sajnos nem, vagy csak korlátozottan, eseti engedéllyel kutatható: míg az író nőé 2021

¹ SZABÓ Magda, *A szemlélők*, Budapest, Magvető, 1973, 167. A kötetre innentől rövidítve hivatkozom: *Szemlélők*.

² CSIZMADIA Éva, *Az Ac(z)élgolyótól a Mozart-kugelnig: Szabó Magda élettörténete*, Budapest, Kornétás, 2018, 91.

³ Aczél György 1958 és 1985 között lakott a Balzac utca 43-ban. (Az információért Aczél Ágnes és Bánfalvi Istvánt illeti köszönet.)

⁴ CSIZMADIA, *I. m.*, 92.

⁵ Beniczkyné Bajza Lenke (1839–1905) népszerű hírlap- és lektúr-író, Bajza József költő leánya. Alakját illetően Ady Endre *Mikor Párisból hazajöttünk* című költeményének hatodik versszakát szokás idézni: „Így vallott Ottokárnak Margita: / »Máskor talán minden másként lehetne, / Lehetnék kapós zsidó-feleség / Vagy zsidó Beniczkyné Bajza Lenke, / De most az Élet itt élni akar, / Ahogy soha, engem hív s vele tartok, / És úgy lesz, ahogy dacosan kimondtam: / Ott-leszek minden szédült izgalomban.«”

⁶ CSIZMADIA, *I. m.*, 92.

⁷ ACZÉL György, *Jövőt mutató elődök: Arcképvázlatok a magyar kultúra történetéből*, Budapest, Gondolat, 1986.

⁸ SZABÓ Magda, *Jövőt mutató elődök*, Kortárs, 1987/7., 114–117. „A *Jövőt mutató elődök* prizmajátéka [...] egyszerre mutat ábrázoltat és ábrázolót, sőt egy harmadik árny is kisötétlik a sorok mögül, a társé, aki mindannak, ami a könyvben megiródott, iker szemlélője volt, s akkor sem válhatott halottá, mikor már nincs testközelen. [...] Aczél könyve egyetlen ajánló szavával jelzi, kivel kicserélt gondolatok aranyporát őrzik a mondatok a hűség és elkötelezettség ez egyszerre közéleti, egyszerre magánemberi gyűjteményében” – írja Szabó Magda, nyilván Aczél 1986-ban elhunyt feleségére, Csathó Zsuzsára utalva, akinek a kultúrpolitikus ezen utolsó gyűjteményes kötetét ajánlotta. – *Uo.*, 114–115.

⁹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kt.) Ms 6079/135. (Kiemelés tőlem – S. M.)

tavaszaán még az örökös birtokában van,¹⁰ addig Aczélét az MTA KIK Kézirattára munkatársai a kilencvenes évek derekán gondosan feldolgozták, de az anyag kortárs levelezési részébe csak a végrendeletileg kijelölt kuratórium hozzájárulásával nyerhető betekintés.¹¹ A nyomtatott „források” többsége elsősorban hallomásra, jobb esetben személyes élményekre alapozza ítéletét (ritka kivételt képez e téren Jókai Anna 2017-es *Átvilágítása*, amely magánlevelekből is hosszabban idéz).¹²

Nem csoda, hogy a *Drága Kumacs! Levelek Haldimann Évának* című kötet 2010-es megjelenése szenzációként vonult be a Szabó Magda-kutatás eseménytörténetébe. A könyv pillanatok alatt eltűnt a boltok polcairól, a sajtóban és a bölcsészkar folyosókon ugyanakkor szenvedélyes etikai vita vette kezdetét: vajon tisztességes lépés volt-e a Neue Zürcher Zeitung svájci kritikusa részéről kitergetni „barátnője” három és fél évtizedes szennyest – kivált miután az nyomtatékosan kérte őt: „Kumacs, ha meghalok, nagyon nézd át Neked írt leveleimet”.¹³ Egyáltalán: miként és miért (a véleményformálók többsége szerint a tetemes anyagi haszon reményében) egyezett bele a levelezésviszonylat közzétételébe az író örököse és fő bizalmasa, Tasi Géza?¹⁴ Az Európa Kiadó életműsorozatához illesztett kiegészítő kötet anyaga mindenesetre számos olvasója (köztük e sorok szerzőjének) szemében (is) átrajzolta a Szabó Magdáról dédelgetett – nagyrészt az író imázs-építő igyekezetének eredményeként kialakult – személyiségképet.¹⁵

2. Az Illyés–Szabó-mellékvágány

¹⁰ Írói hagyatékának egy – az Irodalmi Tár (akkor: Debreceni Irodalmi Múzeum) vezetője, dr. Keresztes Lászlóné dr. Várhelyi Ilona irányításával előrendezett – részét Szabó Magda az 1990-es évek második felében 5 évre letétbe helyezte a debreceni Déri Múzeum Irodalmi Múzeumában. Nem ajándékként adta át tehát, csupán letétként, noha azzal a nyilvánvaló és szóban többször kifejezett szándékkal, hogy az anyag idővel a Déri Múzeum tulajdonába menjen át. Az Irodalmi Tár munkatársa, Csorba Ildikó gyűjteménykezelő annak rendje-módja szerint tételes letéti jegyzéket készített az anyagról, majd előrendezte, palliumokba helyezte. 5 év elteltével (a 2000-res évek első felében) dr. Keresztes Lászlóné a letéti szabályzatnak megfelelően levélben érdeklődött az írónőnél: kíván-e változtatni a hagyaték státuszán. Ezt a levelet azonban Szabó Magda helyett már („keresztfia”) Tasi Géza vehette kézhez, aki úgy döntött – s döntése helyességéről az írónőt is meggyőzte –: el kell hozni a múzeumból a letétben lévő anyagot. Szurmáiné Silkó Máriával, a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzati Hivatal Közoktatási és Kulturális Irodájának vezetőjével együtt el is jöttek a hagyatékért, és egy utánfutóra felpakolva a Júlia utcai lakásba szállították azt. Utóbb, a hagyaték körüli viták eredményeként Szurmáiné és Tasi között is megromlott a viszony. A Déri Múzeumban fennmaradt az 1990-es évek végén felvett tételes jegyzék. Mindezekről dr. Keresztes Lászlóné dr. Várhelyi Ilona 2021. március 23-án telefonon tájékoztattott (segítségét ezúton is köszönöm). Keresztesné, aki (Julow Viktor jeles tanítványaként) 1980-ban került át a Debreceni Egyetemről a Déri Múzeumba, tanúja volt annak is, ahogyan Tasi Géza megjelenését, keresztfiúi fellépését követően Szabó Magda szívélyes kapcsolata fokozatosan megromlott valódi keresztfiával, Szentpáli Gavallér Dániellel, Mikes Edit „Agancsos” elsőszülött gyermekével, akivel eladdig rendszeresen találkoztak a múzeumban és azon kívül is. Az írónő mentális betegségének eluralkodásával, Tasi szerepének kizárólagossá válásával párhuzamosan Keresztesné baráti kapcsolata is megszakadt Szabó Magdával.

¹¹ A kuratórium elnöke eredetileg Berend T. Iván volt, tagjai: Pataki Ferenc, Tétényi Pál és Vámos Tibor akadémikusok, Agárdi Péter irodalom- és művelődéstörténész, titkára: Bánfalvi István. Berend T. 1993-ban lemondott posztjáról, helyette Bánfalvi István lett az elnök. Vö. GRÉCZI Emőke, „*Nem Aczél elismertetésének az intézménye*”: *Beszélgetés Bánfalvi Istvánnal, az Aczél György kézirati hagyatékát kezelő kuratórium elnökével*, Múzeum Café, 2018/3. (május–június), 65. megjelenés, 240–255.

¹² JÓKAI Anna, *Átvilágítás*, Budapest, Széphalom, 2017.

¹³ SZABÓ Magda, *Drága Kumacs! Levelek Haldimann Évának*, kiad., bev. HALDIMANN Éva, Budapest, Európa, 2010, 426.

¹⁴ Vö. *Szabó Magda levelei a svájci barátnőnek*, Vasárnapi Hírek, 2010/23. (június 6.), 16.; *Drága Kumacs! Szabó Magda levelei svájci barátnőjének*, Népújság (Marosvásárhely), 2010/935. (június 12.), Múzsza Melléklet, 2.; OSZTOVITS Ágnes, *Kedves Éva! Kertész Imre és Szabó Magda Genfben címzett levelei*, Heti Válasz, 2010/34. (augusztus 26.), 46–47.; MÁRTONFFY Zsuzsa, *Folytatása következik*, Figyelő, 2010/42. (október 21.), Ex Libris melléklet, V–VI.; OSZTOVITS Ágnes, *Mégis, kinek az élete? Szabó Magda és Kosztolányi közzemlére tett naplója*, Heti Válasz, 2011/34. (augusztus 25.), 44–45.

¹⁵ Vö. SOLTÉSZ Márton, *Szenzáció vagy kanonizáció? Megjegyzések Szabó Magda újrainduló életműsorozatához*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2019/1., 103–108.

Író és hatalom viszonyát, a türt, tiltott és támogatott kategóriák mibenlétét illető vita természetesen azóta sem ért véget. Saját értelmezésem kialakításához fontos adalékot jelentett többek között Beke Albert 2019-es Illyés Gyula-pamfletje,¹⁶ pontosabban a *Szellem és erőszak* szerzőjének kultúrpolitikai szerepe kapcsán fellángolt (nagyreszt élőlőzoban és magánlevél-váltások során tovább kristályosodó) vita. Gróh Gáspár alapos és rendkívül szellemes tanulmánya két lényeges – általam is szem előtt tartott – kérdést exponálva vitázott Beke hat és félszáz oldalas vádiratával a Kortárs hasábjain.¹⁷ S mint találóan rámutatott: nem Illyés keresett összeköttetést a kommunista vezetőkkel, hanem azok törekedtek a szellemi hatalomnak tekintett író megnyerésére.

Szabó Magda esetében éppen fordított volt a helyzet.

Kőrössi P. József „beszélgető-könyvének” megjelenésekor megrökönyödtem Réz Pál kijelentésén, miszerint „Szabó Magdát is meg lehetett volna venni. Nem kellett nekik”.¹⁸ Kutatásaim során azonban rá kellett döbbenjek: Réznek igaza volt. Az író megvásárlására valóban nem volt szükség: férje, Szobotka Tibor biztatását-támogatását maga mögött tudva¹⁹ ő maga jelentkezett, hogy karrierje érdekében felkínálja szolgálatait a hatalom felsőbb köreinek. Az előbbivel szorosán összefügg a másik alapvető különbség Illyés és Szabó Magda között. A fennmaradt dokumentumok alapján úgy tűnik: míg a szövetségi politika irányítóinak nagyobb szüksége volt Illyésre, mint fordítva, addig *Az őz* írójának egész karrierje – tulajdonképpen második pályakezdése – függött a felsőbb körök kegyeinek elnyerésétől. „Annak semmi nyoma, hogy Illyés bármikor és bármiben Kádár vagy Aczél szócsöve lett volna” – állapítja meg a kritikus.²⁰ Nos, ugyanez *A szemlélők* című 1973-as kulcsregény szerzőjéről sajnos nem mondható el. Hiába bizonygatja személyes emlékeire hivatkozva Mohás Livia, hogy „Az író nem volt soha a múltó rendszer szószólója, támogatója, még kevésbé kiszolgálója”²¹ – a források ennek éppen az ellenkezőjét támasztják alá.

Egyetlen kérdésben vitáznék csupán Gróh Gáspárral. Bár szerintem is fontos különbséget tenni a pártállam egyes funkcionáriusaival való érintkezés és a rendszerhez való viszony között, abban minden bizonnyal téved a kritikus, hogy Illyés ne lett volna a maga módján „hatalmi tényező”. „Mindenki szem a láncban” – állapítja meg máig ható érvénnyel az *Egy mondat a zsarnokságról* költője. Ugyanakkor Illyéssel ellentétben, akinek hatalmi pozícióját, magát a ténytet, hogy minden szavának, mozdulatának súlya volt, kiforrott, nemzetközileg elismert *életműve* és elkötelezett patrióta *magatartása* szavatolta, Szabó Magdát pontosan ugyanez a kettő, az ötvenes évek végén még hiányzó *életmű* és a féktelen becsvágy, a promizskuitás határait súroló *habitus*²² a tanácsadó szerepére predestinálta.

Miközben természetesen nem fogadom el Faragó Vilmos, a hetvenes évek vezető kritikusának maga-mosogató posztulátumát, mely szerint „aki dolgozik (laborál), az [szükségszerűen]

¹⁶ BEKE Albert, *Illyés Gyula, a kommunista: Népfő vagy kegyenc?*, Budapest, L'Harmattan, 2019.

¹⁷ GRÓH Gáspár, *Kommunista, társutas vagy különutas? Beke Albert: Illyés Gyula a kommunista (I. rész)*, Kortárs, 2021/1., 53–65.; Uő., *Kommunista, társutas vagy különutas? Beke Albert: Illyés Gyula a kommunista (II. rész)*, Kortárs, 2021/2., 84–99.

¹⁸ Réz Pál 2005. február 13-i kijelentését idézi: KÖRÖSSIP. József, *Naplóromok: Ücsörgünk a kávéházban Réz Palinál*, Budapest, Kossuth, 2019, 140.

¹⁹ Vö. SOLTÉSZ Márton, *Egyik a Másikban, avagy a forrás kritikája: Szobotka Tibor naplójáról*, Literatura, 2021, [megjelenés előtt](#).

²⁰ GRÓH, I. m., II. rész, 94.

²¹ MOHÁS Livia, *Arcképvázlat Szabó Magda rejtőzködő személyiségéhez*, Budapest, Nap, 2018, 21.

²² „[S]zinte »zsigerileg« ki nem állhattam azt a viselkedési »mintázatot«, amelyet ő [ti. Szabó Magda] mutat 1956 után a rákosista karanténból kiszabadulva – írja Alexa Károly. – Bámulatos képességei ellenére a régi rezsim minden kulturális és valláspolitikai igényét kiszolgálta, gyakran túlteljesítette. A példákba bele sem kezdtek, de hadd ne hallgassam el, hogy ez a mentalitás különösen kirívó a rendszerváltozás környékétől, amikor szinte »tudósítóként« számol be a »külföld felé« mindarról, azaz – engedelmet a szóért – hazudja szét mindazt, ami fölváltani próbálta a számára oly varázslatosan kellemetes Kádár–Aczél-korszakot.” – ALEXA Károly, *Irodalom és élet*, Magyar Idők, 2018. február 24., Lugas Melléklet, 7.

együttműködik (kollaborál)”,²³ nem tekinthetek el Max Weber és Michel Foucault munkásságának ontológiai érvényű belátásaitól sem. A maga módján mindenki hatalmi tényező: a kérdés csak az, miként s milyen mértékben; az *írók* és a *hatalom* bináris oppozíciója a 20. század második felének elméleti keretei között immár nem állja meg a helyét.

3. Viszolygás

Semmi meglepő sincs abban, hogy a *Drága Kumacs!* című leveleskönyvben hol „közös nagy barátunk”-ként, hol „közös ismerősünk”-ként²⁴ emlegetett Aczél György és a tiltottból csakhamar túrt, majd a hetvenes évek elejére – többek között épp *A szemlélők*nek köszönhetően – támogatott íróvá avanzsáló Szabó Magda kapcsolatának természete levelezésük megsárgult lapjain tárja fel a maga sajátos arcát. Érthető az is, hogy sem az író, sem a politikus örökösei nem siettek közzétenni e kapcsolat fennmaradt dokumentumait. Az viszont annál meglepőbb, hogy a Szabó Magda-életmű kutatói közül 2020. július 7-ig senki sem kérvényezte a vonatkozó anyag megtekintését.

A 2017-es jubileumi évben két kollégám is nemet mondott, amikor arra biztattam őket: kérjék ki és dolgozzák fel az Aczél György-hagyatékban fennmaradt levelezést, máskülönben sosem fogjuk egységben látni ezt a többfelű, külső és belső – igazodási és alkotás-lélektani – kényszerek szorításában formálódott életművet. Kifogást, kivált ilyen kényes kérdésben, mindig könnyű találni – a bürokratikus és szerzői jogi bonyodalmaktól kezdve egészen az életmű és életút viszonyának tisztázatlanságáig. Tény azonban, hogy a levelezésanyag feldolgozása és *A szemlélők* című regény ezzel összefüggő elemzése mindmáig nem készült el, s az emlékévkét nagyszabású konferenciájának mintegy félszáz előadója között egy sem akadt, aki megkísérelte volna az 1973-as szöveg (újra)értelmezését.²⁵

4. Módszertan

Mint afféle szakmabeli, nem egyszer előbb olvasok egy-egy irodalmi műről szakirodalmat – vagy előbb hallok róla szubjektív olvasói véleményt –, mint hogy magam is kézbe venném. Nem volt ez másként *A szemlélők* esetében sem. Mivel a 2010-es évek közepén átfogó életműmérleg megírását terveztem, igyekeztem összegyűjteni – még saját olvasatom kikristályosodását megelőzően – az egyes regényekkel kapcsolatos egyéni véleményeket, visszajelzéseket. Korabeli kritikák, elemző tanulmányok, irodalomtörténeti kézikönyvek fejezetei, lexikonok szócikkei mellett blogbejegyzések, magánlevelek, szóbeli visszaemlékezések egyaránt segítettek tájékozódásomat.

Miután 2016 telén végre elolvastam a regényt, kialakítottam magamban egy szubjektív ízlésítéletet. Később pedig, az életművel, illetve a megírás-megjelenés időszakának honi és világpolitikai légkörével, eseményeivel kapcsolatos előzetes ismereteim alapján felállítottam egy hipotézist, amely szerint nem elsősorban esztétikai, sokkal inkább politikai-ideológiai

²³ FARAGÓ Vilmos, *Például én: Elfogult vitairat*, Budapest, szerzői, 1991 (Z-füzetek), 42. Itt kell megjegyezzem: Faragó látnoki erővel vetítette elének a Beke Albert-pamflet megszületésének rémét. „Nem fájna-e neki [ti. Illyésnek], ha kurzus-tollforgatók gúnyolódának rajta, amiért azt írta, hogy az ország vezetőivel »a végső cél kérdésében, az osztály nélküli társadalom megalkotásában« teljesen egyetért, vagy ha a *Beatrice apródjai* Tanácsköztársaság-apoteózisán gúnyolódának? Nem fenyeget-e máris a veszély, hogy kikezdi, hogy kikezdi, amiért Aczél Györgyöt »Kedves Barátom«-nak szólítván »Szeretettel köszöntötte?« – *Uo.*, 29.

²⁴ SZABÓ, *Drága Kumacs... i. m.*, 189, 293.

²⁵ A konferenciák anyagát lásd: *Kitáruló ajtó: Tanulmányok Szabó Magda műveiről*, szerk. KÖRÖMI Gabriella, KUSPER Judit, Eger, Líceum, 2018. *Szabó Magda száz éve*, szerk. SOLTÉSZ Márton – V. GILBERT Edit, Bp., Orpheusz – Széphalom, 2019.

szempontokat követve – a „passzív lojalitás politikájához” igazodva²⁶ – formálta meg anyagát az író.

Csupán ekkor gyűjtöttem össze és olvastam végig szisztematikusan a korabeli fogadtatás dokumentumait.²⁷ Márpedig a recepció a maga homlokegyenest ellenkező ítéleteivel csak megerősítette föltevésemet, s egyúttal a primer és szekunder források, író és kultúrpolitika viszonyának mélyebb megismerésére indított. Az Aczél-hagyaték anyaga (különös tekintettel az alábbiakban részletesen ismertetésre kerülő Lócsei–Kardos–E. Fehér–Aczél-, illetve Kőhāti–Aczél-huzavonákra) utóbb maximálisan visszaigazolta hipotézisemet, s egyúttal tovább árnyalta olvasatomat.

Nem a regény felől közelítetek tehát a történelemhez, s nem is a történelmi források – a 20. század második fele magyar történelmének egyéni narratívái – felől a regényhez. Arra vagyok kíváncsi, hogy miért ítéltem kortárs olvasóként esztétikailag sikerületlennek – újabb kiadásra érdemtelennek – Szabó Magda 1973-as regényét, s ugyanakkor miért tekintem egy pályakép megírása során mégis megkerülhetetlennek, zsákutca voltában is elhatározó jelentőségű alkotásnak.²⁸ Utóbbi kettő, úgy tűnik, szorosan összefügg ama harmadik kérdéssel: miért okozott megjelenésekor kultúrpolitikai kalamajkát ez a különös szöveg.

II. AZ ÉLMÉNYI KÖZÖS

Révész Sándor úttörő monográfiája az aczéli személyiség legfontosabb mozgatórugói között tartja számon azt a „kétfrontos félelmet”, amelynek háttérében a sztálinista–rákosista és a szélsőjobboldali terrortól való párhuzamos – egymást erősítő – rettegés áll.²⁹ Ez talán a legfontosabb lelki-szellemi kapocs író és politikus között, s ez az élményi közös itatja át *A szemlélők* lapjait is. A börtönviselt Aczél, akinek az ÁVH börtönében beszakították a dobhártyáját, kiverték a fogait, rendszeresen gumibotozták a talpát és a heréit, végül tintaceruzát dugtak a húgycsővébe,³⁰ meglepően hasonlóan látta a világot – s benne Magyarország helyzetét, szerepét – , mint Szabó Magda, aki Rákosi-korszakbéli „meghurcoltatására” építette egész pályáját végigkísérő sérelmi-kiváltsági politikáját.

Amint azt az író többször, több helyütt elmondta, sőt le is írta: 1949-ben – Révai József közvetlen utasítására – visszavették tőle (a még át sem vett) Baumgarten-díjat, s azt a nálánál megbízhatóbb kommunista káder-költőnek, Kuczka Péternek adták tovább. (Mindezt telefonon, a Baumgarten Alapítvány kurátorától, Basch Lóránttól tudta meg.³¹) A valóságban a kuratórium nem évdíjban, „csupán” jutalomban kívánta részesíteni Szabó Magdát, amelyhez azonban a

²⁶ RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Budapest, Sík, 1997, 143.

²⁷ APOSTOL András, *Szabó Magda: Szemlélők*, Magyar Hírlap, 1973. szeptember 1., melléklet IV.; BENEDEK István, *Tiltakozás egy jó regény ellen*, Egészségügyi Dolgozó, 1973/10., 1.; ANDRÁS FÁBER, *The Observers*, Hungarian Review, 1973/10., 22–23.; FARAGÓ Vilmos, *Víz és tűz*, Élet és Irodalom, 1973. június 9., 11.; G[ÁLL] I[stván], *A szemlélők: Szabó Magda regénye*, Magyar Nemzet, 1973. június 10., 13.; KOZMA László, *Szabó Magda: A szemlélők*, Hajdú-bihari Napló, 1973. június 10., 5.; LÓCSEI Gabriella, *Szabó Magda: Szemlélők*, Népszabadság, 1973. június 12., 7.; TARIÁN Tamás, *Mai magyar próza a könyvhéten*, Napjaink, 1973/7., 9.; OLASZ Sándor, *Szabó Magda: A szemlélők*, Tiszatáj, 1973/10., 74–75.; CSETRI Lajos, *Szabó Magda: A szemlélők*, Kortárs, 1974/1., 150–152.; –N: *Hogyan szemléljük A szemlélőket?*, Könyvvilág, 1974/5., 6.; TAKÁCS Péter, *Szabó Magda: A szemlélők*, Alföld, 1974/7., 15–16. (A recepció dokumentumainak összegyűjtésében nyújtott segítségéért köszönet illeti Kiss Zoltán kollégámat, a Baranya megyei Csorba Győző Könyvtár munkatársát.)

²⁸ Ma is a fülemben csengenek a Moly.hu véleményrovatában megjelent olvasói reflexiók egyikének sorai: „Még azt is megkockáztatom, hogy ha majd egyszer egy komolyabb monográfia készül, kulcs lehet ez a regény az életmű egyes részeinek elemzéséhez, de mindezek mellett elmarad a megszokott színvonalról.” <https://moly.hu/konyvek/szabo-magda-a-szemlelok> (utolsó letöltés: 2021. április 15.)

²⁹ RÉVÉSZ, *I. m.*, 61.

³⁰ *Uo.*, 44. „Három R betűtől félek: Rákosi, repülőgép és rák” – mondta Aczél Heller Ágnesnek 1968 szeptemberében, a korcslai nyilatkozat aláírását követő első hivatalos találkozásuk alkalmával. (HELLER Ágnes, KÖBÁNYAI János, *Bicikliző majom*, Budapest, Múlt és Jövő, 2004 [második, átdolgozott kiadás], 330.)

³¹ *Szabó Magda*, vál. TASI Géza, szerk. VINCE Ferenc, Budapest, Napkút, 2010 (Hang – Kép – Írás), 70.

főhatóság nem járult hozzá – dacára annak, hogy a költő pályakezdő korától az irodalmi és tudományos élet középkádereinek (Kardos László, Juhász Géza, Kristó-Nagy István, Bóka László, Devecseri Gábor, Király István, Illés Endre, Nagy Péter, Kardos György, Bata Imre stb.) barátja, kegyeltje, támogatója volt.³²

A Rajk-per évében ráadásul – osztályidegenségére hivatkozva – elbocsátották a Művelődésügyi Minisztériumból (valójában 1950 júniusáig jelentek meg „vonalas” cikkei, könyvismertetései a minisztérium által kiadott Köznevelés hasábjain), s onnantól általános iskolai tanárként, illetve a debreceni atyai jó barát, Kardos László által küldött szovjet „költemények” magyarításával kellett megkeresse kenyerét.³³ Nem is beszélve férjéről, Szobotka Tiborról, akit ugyancsak osztályalapon távolítottak el a Magyar Rádió műsorfőitkari pozíciójából, hogy előbb a Tankönyvkiadó Vállalat nyomdai korrektora, majd a Szinyei Merse utcai általános fiúiskola tanára legyen.

Egyformán rettegett Aczél és Szabó Magda a szélsőjobbtól is. Míg a politikus főbiáját megalapozta a nyilas rémuralom, majd a börtönben a nyilas raboktól elszenvedett lelki és fizikai bántalmak,³⁴ addig Szabó Magda esetében az elmélyülő paranoid skizofrénia találta meg tárgyát a fasisztáktól való (minden bizonnyal világháborús traumákra visszavezethető) patológikus rettegésben.³⁵ Író és politikus szemében egyaránt Kádár János személye volt a biztosíték arra, hogy sem nyilas-, sem rákosista restaurációra nem kerülhet sor Magyarországon.

Ezt a – részben képzelt, részben felnagyított – lelki és sorsrokonságot („a személyi kultusz áldozatai”) azután minden adandó alkalommal hangsúlyozta az író, sőt közös múltjukra hivatkozva adta elő Aczélnek újabb és újabb kéréseit is. Egy datálatlan üdvözlőlapon keresetlen őszinteséggel fogalmazta meg szilveszteri jókívánságát: „Az újév csak jót hozzon Magának és a családjának [...]. Nekem azt hozza főleg, hogy Maga *barátom* maradjon, [...] hiszen úgy élünk, ég és föld között, a régi *hősi idők*ből egyre kevesebben, mint a hintán.”³⁶

Egy másik, 1973. szeptember 2-án írott (s éppen hivatalos formájából adódóan minden addiginál személyesebb) levelében ekképp vezette fel panaszát:

Ne gondolja, hogy érzékenykedem. Meg voltam róla győződve, olyasmi, mint 1949-ben, mikor a délelőtt megkapott Baumgarten-díjat délutánra visszavették tőlem, és odaadták másnak, soha többé nem érhet. S most azt kellett megélnem, hogy az 1972-es, Petőfi tiszteletére meghirdetett rádiójáték-pályázaton díjat nyertem³⁷ *Az a szép, fényes nap* című hangjátékomat a Magyar Rádió saját szemléjében a díjkiosztás után másfél évvel marasztalta el, úgy dezavualva saját díját és tavalyi zsűri-döntését, hogy Kórháti Zsolt vitaindító nem cikke, de támadása után történészekkel igazoltatja, hogy a tavaly még kitűnőnek minősített játék elhibázott, hamis, sőt hamisító, szakmailag, esztétikailag egyaránt rossz. Mióta Kórháti cikkét közzölték, célozgatásokon kívül hihető és elfogadható felvilágosítást, ugyan miért indítottak támadó hadjáratot a saját zsűrijük díjazta hangjáték ellen, nem kapok a Rádiótól, s még csak a célzásokat sem értem, melyek Kórháti Zsoltra és annak munkahelyére vonatkoznak, mert életemben nem láttam Kórháti Zsoltot, és nem ismerem a munkahelyét, róla csak annyit tudok, hogy immár

³² *A Baumgarten Alapítvány: Dokumentum 1941–1951. V. kötet (1948. január 1. – 1951. május 25.)*, kiad. TÉGLÁS János, Budapest, Argumentum, 2007, 77. Kuczka 1949-ben valóban tanácsadó testületi és kuratóriumi javaslat nélkül kapott Baumgarten-jutalmat. Lásd: *Uo.*, 126.

³³ Szabó Magda Pavel Ticsina, Mirzo Turszan-Zade, Johannes Semper, Mart Raud, Fjokla Bezzubova és Nyikul Erkaj verseiből készített fordításait lásd: *A szovjet költészet antológiája*, HIDAS Antal és Szergej KIRJANOV válogatása alapján szerkesztette KARDOS László, Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1952. (Második, átdolgozott, kétkötetes kiadása: 1955.); Csizmadia, I. m., 28–33.; BAKÓ Endre, *Szabó Magda a történelemben*, kéziratban a szerző birtokában.

³⁴ RÉVÉSZ, I. m., 53.

³⁵ Rétsági György 1990-ben kérte első ízben Szabó Magda pszichiátriai kivizsgálását. A diagnózis: „paranoia skizofrén tünetekkel párosulva.” – CSIZMADIA, I. m., 98.

³⁶ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf kartonkártya, Budapest, é. n., MTA KIK Kt. Ms 6095/187. (Kiemelések tőlem – S. M.)

³⁷ „A Rádiószínháznak a Petőfi-évfordulóra meghirdetett pályázatán [1972. március 16-án] csütörtökön adta át a díjakat dr. Kiss Kálmán, a Magyar Rádió és Televízió elnökhelyettese Gyárfás Miklósnak *Kastély csillagfényben*, Karinthy Ferencnek *Hangok az úrben* és Szabó Magdának *Az a szép, fényes nap* című rádiójátékáért. A zsűri javaslatára a Rádió és Televízió elnöksége különdíjjal jutalmazta Csurka István *Amerikai cigaretta* és Maróti Lajos *Vénasszonyok nyara* című pályaművét.” – Magyar Nemzet, 1972. március 17., 6.

másodszorra foglalkozik velem és munkásságommal: a Rádió kritikai rovatában ideológiailag elmarasztalva a *Szemléelőket*.³⁸

Az a szép, fényes nap című művét³⁹ – melyet Kőhádi Zsolt kritikus, az MSZMP KB TKKO munkatársa a Rádió és Televízió Szemle című belső fórumon bírálni merészelt⁴⁰ – Szabó Magda ebben a kétségbeesett levelében „antifasiszta hangjáték”-ként védelmezte, majd kifejezte aggodalmát, hogy a műveit bíráló szerzők esetleg „hivatalos álláspontot” képviselnek, s ezek szerint – írja – „csakugyan magasabb érdekek kívánják, hogy letegyem a tollat”.

(Hogy mennyiben tekinthető antifasisztának a népirtás szent kötelessége felett meditáló, kezeit a szabad magyarok vérével beszenyező Géza és a hitbuzgó Vajk-István egyszerre taktikai-politikai és morális-ideológiai vitája, az külön tanulmányt érdemelne.⁴¹)

III. TÖRTÉNELEM ÉS PARABOLA

A rádiójáték bírálatán keresztül az író üzenetét dezavualni igyekvő történészekről, az írói egzisztenciák sorát kerébe törő Révai-korszak szempontjainak, az elhallgatás korának visszatéréséről, szervezett karaktergyilkosságról természetesen szó sem volt. Szabó Magda valószínűleg nem olvasta Kőhádi cikkét, csupán hallomásból értesült róla; így történhetett, hogy összetévesztett két – a kritikus által párhuzamba állított eseményt: *Az a szép, fényes nap* című hangjátékának 1973. január 29-i bemutatóját a Kossuth adón, valamint a *Történelmi pantheon* című műsor első – február 20-i – adását, amelyben Bartha Antal és Gedai István történészekkel Hajdu István beszélgetett. A félreértésre egyrészt a közös téma – Géza fejedelem és kora –, másrészt Bartha Antal történész személye adhatott okot, aki fölkért hozzászólóként – Lázár István író-szociográfussal, Zöldi László újságíró-szerkesztővel és Zentai Jánossal, a Magyar Rádió Irodalmi Főosztályának vezetőjével együtt – részt vett a Kőhádi-féle problémafölvető cikk kapcsán a Rádió és Televízió Szemle hasábjain kibomló vitában.⁴²

Tegyük hozzá: Kőhátinál, aki (bizonyos értelemben joggal) kifogásolta, hogy a korszak történelmi szakirodalmának szerzői és a Magyar Rádió *történelmi* hangjátékpályázatán Petőfi-díjat nyert darab között kiáltó szemléleti és tematikus különbségek tapasztalhatók, az egyetlen avatott szakértő, Bartha Antal már megengedőbb álláspontot képviselt,⁴³ nem is beszélve Zöldiről, aki

³⁸ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, gépirat autográf aláírással, Budapest, 1973. szeptember 2., MTA KIK Kt. Ms 6095/172.

³⁹ Kötetben lásd: SZABÓ Magda, *Békekötés: Hangjátékok*, Budapest, Európa, 2006, 153–222. Nem tévesztendő össze a később született, azonos című drámváltozattal, melynek minden bizonnyal utolsó autorizált kiadását lásd: SZABÓ Magda, *Az a szép, fényes nap: Négy dráma*, Budapest, Európa, 2008, 5–92.

⁴⁰ KŐHÁTI Zsolt, *Hangjáték-dramaturgia és történelemszemlélet: Szabó Magda rádiódramájáról*, Rádió és Televízió Szemle, 1973/2., 78–80. A cikk nyitó lábjegyzete szerint „Kőhádi Zsolt cikkét a szerkesztőség vitaindítónak tekinti. A benne felvetett problémákra következő számainkban visszatérünk. (A szerk.)” Ha egészében nem is azonosulok a kritikus gondolatmenetével, Szabó Magda nyelvhasználatát – a modernnek szánt, valójában stílusterő, jópofáskodó „rehabilitáció”, „mentális rezerváció” és „ausradieren” kifejezések alkalmazását – illető aggályaimmal a legmesszebbmenőkig egyetértek.

⁴¹ „Mikor belefogtam, nem hittem, hogy ilyen iszonyú lesz” – sóhajt fel Géza fejedelem. „– VAJK: Mi lesz ilyen iszonyú? – GÉZA: Hányat még? Hány szabad magyart, aki mind menne a maga útján? Hányat azok közül, akiket szeretek. – VAJK: Sokat. Itt vérral kell döngölni a földet, különben elsüllyed az új egyház.” – SZABÓ, *Békekötés... i. m.*, 201.

⁴² LÁZÁR István, *A sámán ideges lett... Hozzászólás Szabó Magda rádiójátékához*, Rádió és Televízió Szemle, 1973/3., 61–64.; BARTHA Antal, *Történelmi dráma – drámai történelem („Az a szép fényes nap”-ról)*, Rádió és Televízió Szemle, 1973/3., 65–76.; ZÖLDI László, *A hamishoz vezet a jó út? Jegyzetek Szabó Magda hangjátékához*, Rádió és Televízió Szemle, 1973/3., 77–80.; ZENTAI János, „*Az a szép, fényes nap*”: *Az eszmecsere zárszava*, Rádió és Televízió Szemle, 1973/4., 36–42.

⁴³ „A szaktudós és az író az egyetlen valósághoz nyúl, de megszólaltatásának fogalmi rendszerei különbözők. Ezért egyetlen komoly szaktudós sem emelhet kifogást az ellen, hogy az író más nézőpontból ragadja meg ugyanazt a tárgyat, ami a szaktörténész vizsgálódásainak is középpontjában áll.” „Balgaság volna az írótól elvitatni évezredek vívmányát, az irodalmi fantáziát, mert az olyan régi, mint az írás nélküli irodalom.” – BARTHA, *i. m.*, 75–76.

még a rendezőt, Varga Gézá is megdicsérte,⁴⁴ valamint Lázárról⁴⁵ és Zentairól,⁴⁶ akik határozottan védelmükbe vették az író és pályaművét.

Ugyanekkor azonban egy másik „méltánytalanság” is érte Szabó Magdát. Lőcsei Gabriella a Népszabadság – vagyis a párt hivatalos lapjának – E. Fehér Pál által szerkesztett kulturális rovatában keresetlen őszinteséggel bírálta *A szemlélők* című regényt.⁴⁷ A válaszcsoport nem késett sokáig. Kardos György, a Magvető Kiadó igazgatója – a Szabó–Szobotka házaspár kipróbált barátja⁴⁸ – már a cikk megjelenésének napján dühödt levélben tiltakozott a KB titkáránál:

A Népszabadság kulturális rovatának egyedülálló és utolérhetetlen ostobaságát évek óta figyelem hol derüvel, máskor megrökönyödéssel. Ez a stupiditás áttételesen nagyon káros, mai produkciójuk már egyértelműen politikai kártevés. Nem lehet szó nélkül hagyni, mert ilyenfajta közlemények megjelentetése az MSZMP Központi Lapjában megkérdőjelezi egész kultúrpolitikánkat.

Lőcsei Gabriella recenzor lepöcköli az asztalról Szabó Magdát. Szerinte a *Szemlélők* c. új műve „korábbi kiváló könyvek sápadt kistestvére...” Előre kell bocsátani, hogy a „sápadt kistestvér” egy polgári írónak első, politikailag egyértelműen elkötelezett alkotása. Igen magas művészi színvonalon. Kiemelkedően!

[...]

Ha csak arról lenne szó, hogy a Népszabadság kulturális rovatának megszokott botfúlásával állnánk szemben, az egész ügy szót sem érdemelne. Elvégre a Népszabadság recenzensének jogában áll [a] maga módján idétlenkedni, vitázni, ellenvéleményezni. De ha az MSZMP Központi Lapjában azt olvasom, hogy: „...nemcsak idejét múltnak, hanem politikailag erőltetettnek tartom a regény hangos (művészileg sem meggyőzően ábrázolt) Nyugat-ellenességét” – ismétlem, ha ezt olvasom –, felmerül bennem a kérdés: szocialista országban élék-e? Mert ha „idejét múlt” és „politikailag erőltetett” a Nyugat-ellenesség, akkor valóban a konvergencia útján menetelünk.

Szerencsére csak a Népszabadságék szerint...

De azért sok embert tévesztenek meg.⁴⁹

E. Fehértől, a Népszabadság kulturális rovatának vezetőjétől Aczél haladéktalanul igazoló jelentést kért, amelyet az hamarosan meg is fogalmazott, s el is juttatott a KB újonnan alakult Kultúrpolitikai Munkaközösségének elnökéhez.⁵⁰ Hogy negatív véleményének megszövegezésével – amelyre a későbbiekben még visszatérek – nem tett eleget maradéktalanul felettese elvárásainak, azt a dokumentum jobb felső sarkán olvasható kézírásos rájegyzés is bizonyítja: „Molnár F. Et.! Aczél Et. kéri: határozottan beszéljete E. F. P.-vel. Mit kíván tenni a jövőben?” A hagyatékban további két beszédes cédula őrzi az ügyben fogantatosított eljárás emlékét: „Molnár Ferenc elvtársnak! / Aczél Elvtárs válaszevél-tervezetet kér. / [1973.] IX. 15.”,⁵¹ „Köháti Zsolttal beszélni (E. Fehér Pál levele is itt van)”.⁵²

⁴⁴ „Egyáltalán nem biztos, hogy az író csapta be a hivatásos és a laikus hallgatókat. Varga Géza a megmondhatója annak, hogy mi történt a műhelyvitákban. Gyanítom ugyanis, hogy ez a koncepciózus és határozott történelemszemléletű rendező varázsolt hiteles történelmi hangjátékokat a parabolából.” – ZÖLDI, *I. m.*, 77–78.

⁴⁵ „Természetesen van anakronizmus, van olyan cselekmény- és jellemformálás, amit az író nem engedhet magának, ha történelmi eseményekről és alakokról ír; legfőképpen pedig nem tulajdoníthat egy-egy kornak olyan gondolatokat, eszméket, amelyek az adott korban ismeretlenek, attól idegenek. De hát akkor nem Köhádi Zsoltnak van-e mégis igaza? Nem. Mert a fenti bekezdés a történelmet többé-kevésbé dokumentarista hűséggel megelevenítő íróra, művekre vonatkozik. És hiba volna olyan művel szemben érvényesíteni, amely kihívóan – illetve, inkább világos figyelmeztetésül, hogy hogyan értsük... – teli [van] anakronizmusokkal.” – LÁZÁR, *I. m.*, 63.

⁴⁶ „Szabó Magda történelmi drámát írt, kitűnő történelmi drámát, mégpedig a hangjáték műfajában. [...] Géza kora kiindulópont, tanulság, analógia, de csak ugrópont ezer évet áthidalva a mához.” – ZENTAI, *I. m.*, 42.

⁴⁷ LŐCSEI, *I. m.*

⁴⁸ Lásd erről: SZABÓ Magda, *Levél, odaáttra = In memoriam Kardos György*, Budapest, Magvető, 1986, 115–120.

⁴⁹ Kardos György levele Aczél Györgynek, gépirat autográf aláírással, Budapest, 1973. június 12., MTA KIK Kt. Ms 6095/173.

⁵⁰ E. Fehér Pál levele Aczél Györgynek, gépirat autográf aláírással, Budapest, 1973. június 23., MTA KIK Kt. Ms 6095/174.

⁵¹ Anonim feljegyzés Aczél Györgynek, gépirat, [1973.] szeptember 15., MTA KIK Kt. Ms 6095/175.

⁵² Anonim feljegyzés Aczél Györgynek, gépirat, [1973], MTA KIK Kt. Ms 6095/176.

A TKKO helyettes vezetőjétől, Molnár Ferenctől bekért válaszevél-tervezet alapján Aczél igyekezett megnyugtanni az írónőt, hogy csupán képzelete ragadta el: „szerencsétlenül összegeződtek »pártállásfogalás« látszatát keltő kritikai mozzanatok, és a fiatal kritikusok nem voltak eléggé körültekintőek, nem voltak elég fogékonyak a tárgyalt művek előremutató jegyei iránt. [...] Biztosítani szeretném, hogy számítnak munkájára; örömmel regisztráljuk, hogy lényeges kérdéseket tárgyal új műveiben, művészetének új eszközeivel. Meggyőződésem, hogy ennek jelentőségét el kell ismernie a kritikának is – mint ahogy el is ismeri, bár itt-ott következtlenül, túlzásokkal terhelten.”⁵³

A rafináltan fölépített leszerelő levél persze csak piszkozat – a fólió jobb felső sarkán található autográf rájegyzés szerint: „A levél nem ment el; [Szabó Magda] személyesen itt volt, megbeszélés / IX. 20.” Nem volt ritka ez a megoldás Aczélától, akinek – Agárdi Péter visszaemlékezése szerint – „az informalitás szóbelisége volt az egyik, ha nem a legfőbb eszköze.” „Aczél olykor *éppen a verbalitással teremt vagy éppen pótol tényeket, cselekvéseket* – állapítja meg egykori munkatársa –, éppen a verbalitás és a leírt határozatok közötti játéktérre apellál.”⁵⁴

Ne feledjük: 1957 tavaszától Aczél első számú feladata az írók pacifikálása lett, s ebben – Kádár János szándékának megfelelően – az intézményes engedmények helyett a személyes, egyéni ügykezelésé, az egyedi-eseti megoldásoké lett a főszerep.⁵⁵ A kétfrontos félelemre alapozott szolidaritás pedig – a választott kommunikációs csatornától függetlenül – olajozottan működött, s az „offenzív kegygazdálkodás”⁵⁶ rendszerének törvénye szerint az újabb és újabb eseti ügyintézkések révén író és kultúrpolitikus szövetsége és egymásrautaltsága egyre tovább mélyült.

IV. LEVELEK A JÚLIA UTCÁBÓL

1. Tőke

Szabó Magda Aczél Györgynek címzett hatvanas évekbéli levelei kivétel nélkül külföldi és belföldi utak kapcsán született üdvözlő sorokat tartalmaznak – a 17. századi literátorok módjára szalutálván az író-lét gondtalanságát lehetővé tevő nagylelkű mecénást. Az első levelezőlap – képes oldalán a Vörös térrel – 1962-ben Moszkvából érkezett („Sok meleg üdvözléssel”),⁵⁷ a második 1965 nyarán Orvietóból. „Ilyen gyönyörűségeket láttunk” – utal a lap másik oldalán látható festményre a levélíró. – Ez egy nagy freskó csücske, és abból néz ki a két, 4–5. század óta halott nagy művész. *Olyan megható!*”⁵⁸ 1966-ban Bécsből érkezik lap a „Schloss Schönbrunn” képével: „Sok üdvözlés a Collegium Hungaricum-beli előadás után; – nagy siker volt!”;⁵⁹ majd 1968-ban a Szigligeti Alkotóházából – s ez egyúttal már meghívást is közvetít-szuggest: „lehet, hogy egyszer mégis-csak eljönnek?”⁶⁰

A levélíró szemlátomást igyekezett – lehetőségeihez mérten – szívélyesből barátivá melegíteni a politikussal létrejött félig hivatalos, félig szakmai kapcsolatot. Próbálta bevonni egyfelől férjét, Szobotka Tibort, másfelől Aczél feleségét, Csathó Zsuzsa doktornőt a virtuális beszélgetésbe,

⁵³ Aczél György levele Szabó Magdának, gépirat, Budapest [1973], MTA KIK Kt. Ms 6051/273.

⁵⁴ AGÁRDI Péter, *Aczél György – Révész Sándor nyelvújításában* = A. P., „*A multat be kell vallani*”: *Nemzeti kultúra – baloldali tradíció*, Budapest, Argumentum – Lukács Archivum, 2006, 338. (Kiemelés az eredetiben.) A korszakról lásd még: Uő., *Közelítések a Kádár-rendszer művelődéspolitikájának történetéhez*, *Eszmélet*, 1993/20., 129–165.; Uő., *A népi-nemzeti ellenzék 1956–1989 közötti történetéről*, *Múltunk*, 2018/4., 234–269.

⁵⁵ RÉVÉSZ, *I. m.*, 75.

⁵⁶ RÉVÉSZ, *I. m.*, 29.

⁵⁷ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Moszkva, 1962, MTA KIK Kt. Ms 6095/165.

⁵⁸ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Orvieto, 1965. augusztus 12., MTA KIK Kt. Ms 6095/166. (Kiemelés tőlem – S. M.) A kép alatti szöveg: „Ritratti del Signorelli e el Beato Angelico (L. Signorelli) Cattedrale di Orvieto”.

⁵⁹ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Bécs, 1966. február 17., MTA KIK Kt. Ms 6095/168.

⁶⁰ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Szigliget, 1968. május 3., MTA KIK Kt. Ms 6095/169.

minek következtében egyre gyakrabban tűnik fel a leveleken „Tibor” aláírása, rendszeressé válik a „Drága Zsuzsa, drága Gyuri!” megszólítás,⁶¹ 1976-tól pedig már „Mindkettőjük”-nek szól az üdvözlés. Bár a hangnem az 1986-os utolsó fennmaradt levél⁶² magázódó, két ízben váratlanul tegeződésre vált a levélíró. Érdekes módon mindkét tegeződő üzenet évszám nélkül íródott; az egyik – aláhúzással is nyomatékosított – sor Szabó Magda névjegykártyáján szerepel („Érezd jól Magad Csokonai városában! Nagyon nagy sikert kíván nagyon nagy szeretettel debreceni barátod: / Magda”⁶³), a másik – a szövegben említett premierdátum alapján – a Nemzeti Színház 1976-os *Az a szép, fényes nap*-bemutatójára invitálta az ekkor már baráti házaspárt („tudom, mi a helyzet a prömierekkel. De most annyit segítene rajtam, ha kivételt tennének. Nem jönnének el mégis február 14-én?”).⁶⁴

Az 1970-es évek nem csak a Kádár-korszak és Aczél György kultúrpolitikai működésének fénykorát jelentik; mire beköszönt a 20. század hetedik évtizede, Szabó Magda is túlvan huszadik kötetének megjelenésén. Ennek ellenére még *Hullámok kergetése* (1965) és *Zeusz küszöbén* (1968) című – rendszer-kegyelti státuszát méltán demonstráló – útinaplóinak megjelenése után is mintha bizonytalan volna a dolgában. (Pedig kérlelhetetlen kritikusa, a Párizsban élő, Albert Pál néven publikáló Sipos Gyula előtt már a hatvanas évek közepén sem volt titok: 1959 után „bejárta fél Európát: békekongresszusi küldöttként Stockholmot, Göteborgot és Koppenhágát, könyvkiadói meghívásra Londont, Frankfurtot, Párizst, a szovjet írószövetség védnöksége alatt Moszkvát, Leningrádot, Tbiliszit, civil turistaként Itáliát, Velencétől Amalfiig”).⁶⁵

A Kritika című folyóirat 1970. szeptember 28-án kelt körkérdése nyomán evidenciaként fogalmazta meg: „az utazás többé-kevésbé ismét napjaink rutinjához tartozik.”⁶⁶ Amikor elközelgett újabb nyugati útjuk, mégsem bízott semmit a véletlenre. 1971 márciusában – megelőző céllal – pályakezdőket és pályájuk végén járó kvietált alkotókat idéző hangnemben kesergett jótevőjének: „Kedves Gyuri, / tulajdonképpen szégyellem, hogy magam is szaporítom nyagगतói számát. Ne haragudjék érte, nem szívesen teszem. De az utolsó két esztendőben olyan határig

⁶¹ Először: Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, h. n., [1966. december – 1977. január], MTA KIK Kt. Ms 6095/178.

⁶² Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Bécs, 1986. június, MTA KIK Kt. Ms 6095/189. A képes oldalon a bécsi Goethe-emlékmű.

Sok szerető gondolat az új színdarabot tervező / Szabó Magdától

⁶³ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf a levélíró névjegykártyájának verzóján, h. n., é. n., MTA KIK Kt. Ms 6095/194. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁴ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, gépirat autográf aláírással, h. n., [1976], MTA KIK Kt. Ms 6095/190. (Kiemelés az eredetiben.) Az említett premier: Szabó Magda *Az a szép, fényes nap* című drámája a budapesti Nemzeti Színházban, 1976. február 14-én. Rendező: Marton Endre.

⁶⁵ ALBERT Pál, *Szabó Magda útijegyzetei* = A. P., *Alkalmak*, szerk. WILHEIM András, Budapest, Kortárs, 1997, 65. (Folyóiratban: Új Látóhatár, 1965/5., 467–471.) Albert Pállal postai úton léptem kapcsolatba, és arra kértem, ha teheti, írja meg Szabó Magdával és műveivel kapcsolatos emlékeit. Párizsi postacímét Gömöri Györgytől kaptam meg. Miután hosszabb ideig nem kaptam választ, Gömöri hívta fel telefonon, s adta át üzenetét. „Sipos évekig a Seuil Kiadó lektora volt, el kellett olvasnia Magda összes könyvét! A Szabad Európában és másutt elhangzott-publikált szövegeinek eredetije tehát egy-egy francia lektori jelentés volt, amelyekben nem kellett tekintettel lennie a hazai olvasók szempontjaira. Megkapta leveledet, de nem tud hosszabban válaszolni, mert ősi írógépe elrohadt, internete nincs, kézírása nehezen olvasható. [...] Én az ötvenes évek óta ismerem őt, és a nyugati magyar irodalom legjobb kritikusának tartom.” – Gömöri György levele Soltész Mártonnak, London, 2021. március 30. (a szerző tulajdonában).

⁶⁶ SZABÓ Magda, *Felelet*, Kritika, 1971/7., 37.; Uő., *Az író felel: A Kritika körlevele = Ne félj! Beszélgetések Szabó Magdával*, szerk. ACZÉL Judit, Debrecen, Csokonai, 1997, 43. Joggal állapítja meg K. Horváth Zsolt, hogy „az 1960–1970-es években azért az utazás korántsem volt annyira evidens, mint a koronavírus előtti kortárs globális világban. Az életvitelszerű úton levés (*lifestyle mobilities*) vagy szabadidős vándorlás (*leisure migration*) jelenségei persze a berlini fal innenső oldalán sem voltak teljesen ismeretlenek, de az akkori magyar társadalom inkább csak filmekből, a televízióból vagy a színes magazinokból értesült a nyugati életvitel átalakulásáról.” – K. HORVÁTH Zsolt, *A mi kis élet-halál titkaink: Molnár Gál Péter értelmiségi szerepmoddellje az 1960–1970-es években*, Színház, 2020/12., 38.

kiszorultam az életből, hogy az az érzésem, segítsége nélkül még útlevelet se kapnánk. Segít, mint régen?”⁶⁷

Bár Aczélnak címzett levelét egy ízben – tréfa gyanánt – „A Karburátor” aláírással adta postára,⁶⁸ valójában – maradva a műszaki metaforikánál – sokkal inkább a kultúrpolitikus játszott „motorikus”, mégpedig *katalizátori* szerepet.

Ezúttal sem maradt tétlen: Szabó Magda 1971. március 11-i szerepjátszó leveléhez ismeretlen kéztől származó feljegyzés kapcsolódik, mely informálja a KB-titkárt: „Dr. Szobotka Tibor és Dr. Szobotka Tiborné kérelmüket beadták 1971. III. 9. Iktatószám: III. 5336 és III. 5337.”⁶⁹ Az ügyintézés minden bizonnyal sikerrel járt, hiszen 1976 szeptemberében Amszterdamból érkezik lap, képes oldalán herengracht-i tájképpel. A hamiskásan hízelgő sorok tanúsága szerint „Két hetes holland ösztöndíj birtokosaiként járjuk az országot, szép, kellemes, de máris vágyunk haza”.⁷⁰ 1979 szeptemberében ugyanez a mézesmázos hang Salzburgból üzen: „Sok szerető gondolat Mozart városából (a lappal egy-időben érkezünk haza) Mindkettőjüknek / Szabó Magda / Szobotka Tibor”.⁷¹

2. Haszon

Vigovszki Ferenc méltán híres, az MTVA Sajtó- és Fotóarchívumában őrzött (számtalanszor újraközölt és kiállított⁷²) fényképén Szabó Magda 1978. április 1-jén átveszi a Kossuth-díjat Aczél Györgytől, a Minisztertanács elnökhelyettesétől a Parlament kupolacsarnokában, ahol aznap állami kitüntetések adtak át a „hazánk felszabadulásának 33. évfordulója” alkalmából rendezett ünnepségen.⁷³ E jelentős esemény kapcsán azonban – egyáltalán: 1978-ból – nem maradt fenn egyetlen levél sem az Aczél-hagyatékban.

Szurmainé Silkó Mária által feljegyzett visszaemlékezései szerint ekkor hívták be az írónőt „életében először” a Magyar Televízióba.⁷⁴ Ez ugyan nem fedi teljes mértékben a valóságot (hiszen Szabó Magda már 1969. február 28-án szerepelt az MTV *Fabula* című műsorában, ahol az olvasás és írás örömeiről, valamint készülő „ifjúsági regényéről”, az *Abigé*ről beszélt Vargha Balázs mikrofonja előtt⁷⁵), viszont fontos adalék az alkotói önkép megértéséhez. Az imént taktikai lépésként értékeltem az útlevelkérelmet személyes vonalon (is) megtámogató levelet, ugyanakkor látnunk kell: e roppant arrivizmus hátterében létező (ha nem is indokolt) egzisztenciális félelmek, szerepdilemmák, kompenzációs kényszerek húzódnak. A karrier csúcsa felé közeledve mind jobban kitarulkozó, önbizalmát, öntudatos nőiségét korszerű médiaszelfjén és útirajzain keresztül

⁶⁷ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, gépirat autográf aláírással, Budapest, 1971. március 11., MTA KIK Kt. Ms 6095/170.

⁶⁸ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf egy üres, nagyalakú postaborítékon, h. n., é. n., MTA KIK Kt. Ms 6095/188.

⁶⁹ Anonim feljegyzés Aczél Györgynek, autográf, h. n. [1971], MTA KIK Kt. Ms 6095/171.

⁷⁰ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Amszterdam, 1976. szeptember, MTA KIK Kt. Ms 6095/177.

⁷¹ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Salzburg, [postabélyegző:] 1979. szeptember 16. MTA KIK Kt. Ms 6095/180. A képeslap felirata: „Salzburg, die Alpenstadt, mit Blick auf Tennengebirge, Paß Leug u. Hoh. Göll (Echte Natur-Teleaufnahme)”.

⁷² SZURMAINÉ SILKÓ Mária, *Ajándékomat megbecsüld! Töredékek Szabó Magda életművéhez*, Debrecen, Tóth, 2007, 208.; *Gurul a sok-sok pillanat: Szabó Magda élete képekben*, szerkesztette, válogatta és az összekötő szövegeket írta JOLSVAI Júlia, szerk. TASI Géza, Budapest, Jaffa, 2018, 160.

⁷³ <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-OExUbXdKQzUzOST5VnVOelpDVXcydz09> Jelzete: MTI-FOTO-879771.

⁷⁴ SZURMAINÉ SILKÓ, *I. m.*, 208. (utolsó letöltés: 2021. április 15.)

⁷⁵ Az adás egy másfél perces részlete elérhető itt: <https://www.youtube.com/watch?v=gzLSLAqU7f0> (utolsó letöltés: 2021. április 15.)

szüntelenül sugárzó-demonstráló Szabó Magdát a lelepleződés és megsemmisülés árnyai kísértik.⁷⁶

Megerősíti ezt két arcpirító eset. Az egyik az Erdődy Edit irodalomtörténész ellehetetlenítését célzó magánakció, aki 1974-ben *Szabó Magda* címmel írta és védte meg bölcsészdoktori értekezését.⁷⁷ Az aspiráns elismerését és fenntartásait egyaránt tartalmazó, ugyanakkor szigorúan *tudományos szempontok szerint fölépített* elemzése eljutott az írónőhöz is, aki elolvasván a kéziratot, Aczélhoz fordult, s ezzel sikerült is megakadályoznia a kismonográfia megjelenését.⁷⁸ A Kossuth-díjas író „enyhe szervilizmussal vegyülő emlékkönyvi negédség”-e⁷⁹ egyfelől, a sértettség és háttérbe szorítottság bénító érzése, az ártó szándékok nem szűnő fenyegetésének föltételezése másfelől: ez a kettősség határozza meg a hetvenes évek Szabó Magdájának lelkivilágát a korabeli írott és szóbeli források szerint. (Végül, mint ismeretes, Kónya Judit lesz az a „szerencés” kiválasztott, akinek tollából – az író kimondatlan, de nyilvánvaló társszerzősége mellett – 1977-re elkészül a *Szabó Magda alkotásai és vallomásai tükrében* című, korjellemző hangvételű és anyagkezelésű „kismonográfia”,⁸⁰ melynek 2008-as bővített kiadása mindmáig az egyetlen átfogó pályakép.⁸¹)

A másik ügy a hetvenes évek második felére esik. Történt ugyanis, hogy a debreceni Csokonai Színház akkori igazgatója, Béneyi József szerette volna bemutatni Oláh János *A mi lányunk* című színművét, ám amint azt a pórul járt szerző egy 2009-es interjúban elmondta: Siklós Olga, a rádió és a színházi élet nagyhatalmú megmondója Szabó Magdával elutazott Debrecenbe, és leállították a darabot.⁸² (Aczél szándékainak megfelelően – esetleg a politikus személyes kérésére, a két hölgy előzetes információi alapján adott szóbeli „utasítására”? Vagy csupán önszorgalomból?) Az érintettek visszaemlékezése szerint Szabó Magda – feltehetőleg 1976 májusában – meglátogatta a tőlük ekkor két utcányira lakó Oláh házaspárt, majd amikor menni készült, megkérte az asszonyt, Mezey Katalint, hogy kísérje el egy darabon. Séta közben elmondta, hogy voltaképpen János érdekében állította le a próbákat, mert nem akarta, hogy jeles ifjú kollégája evvel a darabbal lejárassa magát. „János kitűnő költő, nagyon szereti a verseit, ez a színdarab viszont nem jó, ártott volna neki, ha bemutatják – idézte fel kérésemre a közel 50 évvel ezelőtt elhangzott beszélgetést Mezey Katalin. – »Hidd el nekem, ez a darab nem jó. Ez a darab rossz.« Ennyit mondott, de előtte, a látogatás során Jánosnak nem szólt semmit. Pedig akkor Béneyi Józseftől már tudtuk, hogy le

⁷⁶ „...ha dolgozom, mindig lámpalázam van és bizonyosan érzem, hogy tehetségtelen vagyok és nemzeti sőt nemzetközi tévedés” – írta svájci kritikusanak. (SZABÓ, *Drága Kumacs... i. m.*, 283.)

⁷⁷ ERDŐDY Edit, *Szabó Magda*, bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK, 1974, kéziratban. Megtalálható: ELTE BTK Toldy Ferenc Könyvtár, leltári szám: 448.

⁷⁸ Csupán az irodalomtörténész posztumusz kötetében jelent meg három fejezet az értekezésből. *A költő, a Realista hagyomány és belső monológ Szabó Magda műveiben*, valamint *A regényíró kiteljesedése: a Freskó és Az őz* című fejezeteket lásd: ERDŐDY Edit, *A lélek színpadán: Esszék, tanulmányok, kritikák*, Budapest, Balassi, 2019, 113–167.

⁷⁹ ALBERT, *I. m.*, 66.

⁸⁰ KÓNYA Judit, *Szabó Magda alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, Szépirodalmi, 1977 (Arcok és Vallomások).

⁸¹ KÓNYA Judit, *Szabó Magda: Ez mind én voltam...*, Budapest, Jaffa, 2008. A kötet előszava szerint: „Még 1996-ban megbeszéltük Szabó Magdával, hogy szeretné, ha folytatnánk pályaképének ismertetését, hiszen az Arcok és Vallomások című sorozatban megjelent monográfia még a *Régimódi történet* megjelenése előtt, 1977-ben került kiadásra. Az életmű[ve]t *Az ajtó* és *A pillanat* című regényekig, illetve a Vörösmarty-tanulmányokig tárgyaló szöveg el is készült 1998-ban. (A kézirat lapjain máig láthatók az írónő javító megjegyzései.) Ám – mint később kiderült – akkortájt Szabó Magda még csak készült a végső kitarukozásra, *művészi érzékenysége a kritikai megjegyzéseket is rossz néven vette*, ráadásul a kiadó sem kapta meg a kért pályázati támogatást, így a megjelenés kútba esett. Most, halála után, 2008-ban, a *Für Elise* végső vallomás-búcsúja után végre napvilágot láthat ez a három ütemben készült, hiánypótlónak is tekinthető arcképvázlat, mely az emberi lélek kútjába mind mélyebbre hatolva igyekszik bemutatni egy embert, egy világhírű író önjellemzését, kitarukozását.” (Uo., 5. Kiemelések tőlem – S. M.)

⁸² *Egy-két kuruc összehajol (50., 40. és 20. évfordulós számvetés): Nagy Gábor beszélgetése Oláh Jánossal*, Magyar Napló, 2009/12., 40–59. Ua. = „Vess számot avval, ami megmaradt...”: *Interjúk és beszélgetések Oláh Jánossal (1969–2016)*, szerk. STAMLER Ábel, Budapest, Széphalom, 2020, 101. Lásd még: *Szembenézés és tisztánlátás: Szakolczay Lajos beszélgetése Oláh Jánossal*, Agria, 2010/3. (ősz), 29–30.; Ua., Magyar Napló, 2016/11., 14.

kellett állniuk a próbákkal.” A szerző által később „keserű és kiábrándult bohózat”-nak mondott komédia így mindenesetre csak 30 évvel később, *Európai vőlegény* címmel – szükségszerűen aktualizált dialógusokkal – a Térszínházban, Bucz Hunor rendezésében, neveltethette meg közönségét.

3. Befektetés

Ekkoriban, a hetvenes évek derekán zajlanak a Júlia utca 3-as számú épülettömbjében vásárolt másik (kisebbik) lakás – az úgynevezett „munkalakás” – felújítási munkálatai. Mint a későbbi vendégek visszaemlékezéseiből tudható: Szabó Magda – emlékezetét és fantáziáját stimulálандó – szabályos alkotóműhelyt rendezett be itt magának családi ereklyéiből és a *Régimódi történet* díszleteiből.⁸³ Az író nő hálatelt sorai alapján ennek kivitelezésében is segíthetett valamilyen formában a politikus. „Nagyon köszönöm a segítséget – írja 1976 szeptemberében –, e percben szerintem a villanyfűtést szerelik a »munkalakásban«. Majd megmutatjuk, mihelyt kész.”⁸⁴ Év végére el is készül az új műhely; a szilveszteri üdvözlőlap egyúttal már meghívást is tolmácsol: „Ha egyszer ráérték, nézzétek meg a munka-lakást!”⁸⁵

Az együttműködés folyamatosságát jelzik az újévi lapok és a szívélyes invitálások mellett az egyre-másra érkező apróbb-nagyobb ajándékok is. 1977 szeptemberében Jablonczay Lenke üdvözlője és egy személyre szóló születésnap meglepetés érkezik a megszállott kézirat- és műgyűjtő hírében álló politikus-jóakaró címére. „Drága Gyuri – így a kísérőlevél –, a mellékelt csepp kézimunka gyakorlatilag két fillért nem ér, érzelmileg – számomra – annál többet, mert a *Régimódi történet* hősnője öltögette bele soha meg nem valósult álmait. Ezzel szeretnék sok boldog születésnapot kívánni, és csatolni hozzá Anyám üzenetét, aki szívből köszöni Magának, amit a lányáért, amit a vejéért tett. Nagy szeretettel gratulál: / Szabó Magda / Szobotka Tibor”.⁸⁶

1980 karácsonyán pazar virágkosarat hoz a posta a Júlia utcába, a Balzac utcába pedig – az író nő levelének kíséretében – díszes könyvjelzőt „Zsuzsának”, halas bicskát „Gyurinak”. „Zsuzsa nem államférfi, neki adható valami, ami többet ér két krajcárnál, ő hát könyvjelzőt kap, három krajcárért” – derül ki a levélből. „Gyuri a fejemhez vágná, ha valami komoly dolgot kapna, de ennek, remélem, örülni fog. A debreceni zsibogón árulták, igazi halas bicska, az ősidőkből.”⁸⁷

4. Hiány

1982. február 26-án tragikus hirtelenséggel meghal Szobotka Tibor, s március 9-ei ünnepélyes búcsúztatóján az Aczél házaspár is részt vesz a Farkasréti temetőben. Megtisztelő, erőt adó jelenlétüket és kondoleáló levelüket március 20-án köszöni meg az író nő. „Drága Mindketten, köszönöm Zsuzsa ott-létét (néha ránéztem, jólesett látnom az arcát), a levelet s mindazt, ami benne állt.”⁸⁸

Ugyanebben az évben, a levélpapír fejléce és a levél tartalma alapján karácsony előtt érkezett még valami – Szabó Magda tán legértékesebb ajándéka, amelyet valaha Aczélnek küldött (s amit – tegyük hozzá – csakis Aczélnek címezhetett). Nyilván Szobotka irathagyatékának számbevétele során került elő e mindmáig publikálatlan gyöngyszem, megküldése azonban már a férj irodalmi elismertetéséért vívott küzdelem számára készíti elő a terepet. „Magának kéziratot küldök – olvasható a kísérőlevélben –, amely egyszerre emlékeztesse Tiborra, aki mint pályakezdő lektor,

⁸³ A „munkalakásban” később az író nő három testőre lakott – köztük keresztfiának fogadott későbbi örököse, Tasi Géza. (Kabdebó Lóránt szíves közlése.)

⁸⁴ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Amszterdam, 1976. szeptember, MTA KIK Kt. Ms 6095/177.

⁸⁵ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, h. n., [1976. december], MTA KIK Kt. Ms 6095/178.

⁸⁶ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, h. n., 1977. szeptember 1., MTA KIK Kt. Ms 6095/179.

⁸⁷ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf (az író fejléces levélpapírján), Budapest, 1980. december 23., MTA KIK Kt. Ms 6095/181.

⁸⁸ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Budapest, 1982. március 20., MTA KIK Kt. Ms 6095/182.

megőrizte hagyatékában Weöres Sanyi tündérversei kéziratát, s rám, aki azzal a szeretettel küldöm, amire múltkori levelében célzott, s ami elkíséri Magát, Magukat, amíg csak élek.”⁸⁹

Az ajándékba kapott kéziratot Aczél utóbb elválasztotta a kísérőlevéltől, s besorolta alfabetikus rendben őrzött gyűjteményébe. Előzetes feltételezésemmel ellentétben nem a költő 1946-os, *A szerelem ábécéje* című verseskötetének kéziratáról van szó, hanem egy – a kötet anyagából tervezett – rádióműsor számára Weöres Sándor által készített válogatásról. A pallium tartalma 15 főliónyi autográf versmásolat a költő kezétől, a margón Szobotka Tibortól származó ceruzás megjegyzésekkel, dramaturgiai vázlatokkal. Az első lap rektóján a Magyar Rádió iktatási pecsétje: „Érkezett 945. X. 14.”; az utolsó fólió verzóján Weöres kezétől származó, ceruzával írt szereposztás; az oldal tetején: „Bevezető próza (Szobotka)”.⁹⁰ (Hogy a költő és a szerkesztő által 53 percre becsült – egy női és egy férfihangra komponált – műsor sugárzásra került-e valaha, azt egyelőre nem tudni. A korabeli napilapok rádióműsorai szerint 1945. október 21-én vasárnap 16:45 és 17:00 között Apáthy Imre olvasott fel Weöres Sándor verseiből.)

1983. január 13-án hosszabb, kézzel írt levél érkezik a Balzac utcába. Első fele az író elmélyülő betegségéről tájékoztat. Szerzője névtelen, zaklató levelekről panaszkodik, s arról, hogy lakásában csaknem négy hétig nem működött a telefon. A Nagy Péter–Szabó Magda-levelezésből,⁹¹ valamint a Jókai Anna és Csizmadia Éva memoárjaiból ismert félelmek – talán épp Szobotka elvesztése miatt – eluralkodnak a traumatizált személyiségen. Néhány évvel később, amint azt Mohás Lívia könyvéből megtudjuk, Szabó Magda már Göncz Árpád köztársasági elnökhöz fordul, hogy gondoskodják személyes biztonságáról, ekkor azonban még Aczél nyújt segítő kezét.⁹²

Négy hét, csaknem annyi, hogy nem feküdtem ágyban. Magamtól is tudom, hogy butaság, hisz mi történhetik, – ez nem Amerika. Az eszem tudta, az idegrendszerem nem. Nehéz időszak volt, karácsony, újév egy szál magam, a kommunikáció minden lehetősége nélkül.

Azt kérdezi, miért nem szóltam hamarabb? Mert nem akartam nyúzbálni, mert nem ez a reszortja, mert szégyellem, hogy ezzel is Magát kínozzam. Megpróbáltam kivárni, – ha Zsuzsa nem szól Maguknak, máig sem fekszem éjjelente ágyban, s máig várom, ki töri rám az ajtót. Igazán megpróbáltam kivárni, mert hiába írta nekem azt annak idején, szóljak, ha valamire szükségem van, segít; ha elkerülhetem, igyekszem kímélni önmagamtól.⁹³

E kétségbeesett, lelki labilitást sugárzó sorokat azonban a rákövetkező bekezdésben mégiscsak határozott kérés követi, mellyel Szabó Magda megindítja évtizedes magánhadjáratát Szobotka Tibor írói érdemeinek elismertetéséért.⁹⁴ Arra kéri Aczél, segítsen, hogy az ország végre tudomásul vegye: „volt egyszer egy Szobotka Tibor nevű író, aki hetven évvel ezelőtt született, és nem tudta elmondani a mondanivalóját”.⁹⁵ Noha ugyanebben az időszakban Kabdebó Lórántot –

⁸⁹ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf (az író fejléces levélpapírján), h. n. [1982], MTA KIK Kt. Ms 6095/193.

⁹⁰ A Weöres–Szobotka-kézirat lelőhelye: MTA KIK Kt. Ms 6103/57.

⁹¹ Lásd: SOLTÉSZ Márton, *Szélkakasok és széplelkek: A Nagy Péter–Szabó Magda-vonal*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2020/1., 111–120.

⁹² „A rendszer bukása idején nagy volt a szellemi felfordulás, a nagy zavarban fenyegető hangok is megjelentek, a kommunisták »híveit« atrocitások érték, érthették [...]. Szabó Magda [...] Göncz Árpádtól, régi írotársától (akkor Göncz volt a köztársasági elnök) őrző-védő emberek küldését kérte, akik lakásában jelen legyenek, vigyázzanak rá. Valóban megjelentek és beköltöztek derék, idős, talán nyugalmazott rendőrök, ők vették fel a telefont, a kapucsenegőre ők jelentkeztek, és csak az író engedélye után nyitottak ajtót.” – MOHÁS, *I. m.*, 21–22.

⁹³ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf (az író fejléces levélpapírján), Budapest, 1983. január 13., MTA KIK Kt. Ms 6095/183.

⁹⁴ „Én megindítom a harcot az érdekében” – Írja Eva Haldimann-nak 1983. április 5-én. (SZABÓ, *Drága Kumacs... i. m.*, 98.)

⁹⁵ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf (az író fejléces levélpapírján), Budapest, 1983. január 13., MTA KIK Kt. Ms 6095/183.

20.000 forint (!) ellenében – egy férje életművét összegző tanulmány megírására kérte,⁹⁶ s közben Szinetár Miklóst is ostromolta egy születésnap (március 19-i) színházi est érdekében,⁹⁷ elsősorban Aczél igyekezett megnyerni az ügynek – tőle várta a kultúra élharcosait hadba hívó „kürtszót”. „Ismerem az irodalmi élet középkádereit – írta pártfogójának –, azoknak ugyan szólhatnak, vagy szólhatnak a jerikói kürt, azok csak a halála útját kövezték szegénynek. Csak Magának szólhatnak, akinek van szíve, és ha nem mondja is, érzem, messziről, hogy aggódik értem és félt. Van rá oka, néha én is félek a saját gondolataimtól.”⁹⁸

Bár a színházi est – Aczél és az általa utasított Knopp András erőfeszítései dacára⁹⁹ – nem valósult meg, a sajtó, a rádió és a kulturális intézményrendszer az alkalomhoz mérten kitett magáért. Az újságok és folyóiratok (Kortárs, Új Írás, Új Tükör, Rakéta Regényújság stb.) sorra közölték a hagyatékából előkerülő elbeszéléseket,¹⁰⁰ kritikák születtek *A vetőkártya főhadnagya* című posztumusz elbeszéléskötetről,¹⁰¹ október 31-én hétfőn a Farkasréti temetőben – az írószövetség, a Művelődési Minisztérium, a Magyar PEN Club, a Művészeti Alap, az Irodalomtörténeti Társaság és a Magvető Kiadó képviselőinek asszisztenciája mellett – felavatták az özvegy által tervezett síremléket,¹⁰² a Magyar Rádió (az 1948-as letiltást követően) december 5-én végre bemutatta az író *Harkály a fán* című hangjátékát,¹⁰³ a Magvető pedig méltó formában megjelentette a *Megmaradt Szobotkának* című „négykezest”.¹⁰⁴ Az emléknapot megkoronázandó, Kardos György kiadóigazgató jóvoltából 1984 és 1988 között öt kötetben jelent meg Szobotka Tibor életműsorozata.¹⁰⁵

5. Recesszió

A nyolcvanas évek közepére Aczél György pozíciója meginog, a kultúra irányításában betöltött szerepének hegemoniája csorbulni kezd. 1982 júliusában, miniszterelnök-helyettesi funkcióját odahagyva, visszatérhet még egy időre az MSZMP KB kulturális titkári posztjára, ám 1985. március 28-án onnan is leváltják, s bár 1988-ig – formálisan – a PB tagja marad, a testület Társadalomtudományi Intézetének főigazgatójává történő kinevezéssel végleg parkolópályára kényszerül.¹⁰⁶

⁹⁶ KABDEBŐ Lóránt, *A siker ára a boldogság: Szabó Magdáról*, Alföld, 2017/9., 46.

⁹⁷ „Amikor 15-én este felhívott, úgy megörültem a ténynek, a hangjának, annak, amit ígért, hogy nem fogtam fel: Szinetár-ügyben van-e tennivalóm. Ő hív engem? Én hívom őt? Mit kell csinálnom, mert március 19. már közel, s köröttem, látszólag, nem mozdul semmi? Kérem, hívjon vagy hívasson fel, – tudja, hogy én nem merem –, hogy megértem, mit csináljak, ha a születésnap-ügyben nekem van csinálnivalóm.” – Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf (az író fejléces levélpapírján), Budapest, 1983. január 31., MTA KIK Kt. Ms 6095/184.

⁹⁸ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf (az író fejléces levélpapírján), Budapest, 1983. január 13., MTA KIK Kt. Ms 6095/183.

⁹⁹ Az Ms 6095/184-es jelzetű levélen ismeretlen kéztől származó feljegyzés olvasható: „Knopp”. Az 1938-as születésű Knopp András ekkor az MSZMP KB TKKO osztályvezető-helyettese volt.

¹⁰⁰ Csupán néhány publikáció a teljesség igénye nélkül: CSONTOS Sándor, *Szobotka Tiborról születése hetvenedik évfordulóján*, Új Írás, 1983/3., 71.; VARGA Lajos, *Érkezés az irodalomba*, Kisalföld, 1983. október 1., 8.

¹⁰¹ SZOBOTKA Tibor, *A vetőkártya főhadnagya*, Budapest, Magvető, 1982 (Szobotka Tibor Művei). Fogadtatásához lásd: WÉBER Antal, *Szobotka Tibor: A vetőkártya főhadnagya*, Kritika, 1983/3., 28–29.; TÓTH Piroska, *Szobotka Tibor: A vetőkártya főhadnagya*, Alföld, 1983/6., 81–82.

¹⁰² *Felavatták Szobotka Tibor síremlékét*, Népszava, 1983. november 1., 8.

¹⁰³ B. FAZEKAS László: *Rádió: Harkály a fán*, Film, Színház, Muzsika, 1983/51. (december 17.), 20.

¹⁰⁴ SZABÓ Magda, *Megmaradt Szobotkának*, Budapest, Magvető, 1983.

¹⁰⁵ A Szobotka-életműsorozat geneziséről lásd: SZABÓ, *Levél, odaátra... i. m.*, 117–120. „Írd meg a Szobotka-monográfiát, én meg kiadok minden sort, amit a hagyatékban lelsz – idézi az író a kiadóigazgató barát egykori szavait. – Az ember visszahívása a te dolgod, az író feltámasztása a Magvetőé. Én nem tudok azzal a gondolattal meghalni egyszer, hogy a mi vállalatunk indította el azon az úton, ami nyílegyenesen a Farkasréti temetőbe vezetett. Én nem vállalom mások csödtömegét, se gaztetteit.” (Uo., 119.)

¹⁰⁶ RÉVÉSZ, *i. m.*, 355.

Aczél szerepének csökkenésével párhuzamosan Szabó Magda levelei is megritkulnak. Miközben egyre hevesebb szeretetéről biztosítja a *magánembert* („nagyon-nagyon-nagyon-nagyon nagy szeretettel köszönti” a házaspárt,¹⁰⁷ „[a]kkora szeretettel gondolok Mindkettejükre, hogy érzékeltetése rá se fér erre a lapra”¹⁰⁸), szakmai értelemben folyamatosan búcsúzik, távolodik a *politikustól*.

Túl saját magánéleti veszteségein, mentális egészségének megingásán, mintha már ekkor távolodni próbálna az „Aczél-girl” dicstelen szerepétől, melyre a rendszerváltás környékén Eva Haldimannhoz írott leveleiben nem győz panaszkodni („mint a letűnt átkos Aczél-korszak méltatlan kedvencével, nemigen foglalkoznak velem” – írja svájci barátnőjének 1990 nyarán).¹⁰⁹ Ez is magyarázhatja, hogy leveleit egyre gyakrabban csak vezetékneven és – mintegy epitheton ornansként – kicsinyítő jelzőkkel megspékelve írja alá: 1983-ban „az egyre kisebb Szabó”-ként,¹¹⁰ utolsó előtti, 1985. október 3-i lapján „a kis Szabó”-ként¹¹¹ – saját szerepét-jelentőségét (öntudatlanul?) e „nyelvstratégiai módszerekkel” is kicsinyítve, zsugorítva.

„Szabó Magda a nyolcvanas évektől Bécsben alkotott, állandó lakása volt ott” – írja Kiss Noémi.¹¹² S noha értesülését sem a magam, sem az életmű és életút avatott ismerője, Kabdebó Lóránt nevében megerősíteni vagy megcáfolni nem tudom, tény, hogy az író utolsó levelei rendre az osztrák fővárosból érkeztek.¹¹³ 1984. szeptember 26-án egészségi állapotáról tájékoztatja barátját, s egyúttal cinkos mosollyal mond köszönetet a politikus közbenjárásáért. „Mindenki jó hozzám, vigyáz rám, ellát anyaggal – így a levél –, *tudom ám, hogy ki szolt és kinek köszönhetem!* Megvagyok, rengeteget sétálok, ahogy Rétsági rendelte, lehet, itt töltöm, munkában, az egész októbert.”¹¹⁴ (Rétsági György professzor, az Állami – Kútvölgyi úti – kórház I. számú Belgyógyászati Osztályának vezető főorvosa kezelte Szabó Magdát, akárcsak Kádár Jánost és családját.)

Lassanként a Collegium Hungaricum lesz az író bűvőhelye; ide menekül budapesti rajongói, feltételezett ellenségei, illetve a sajtó, a rádió és a televízió „zaklatásai” elől.

Közben az Aczél házaspárt is megpróbáltatások elé állítja az élet. Az 1985-ös tavaszi pártkongresszus és a nyár eleji országgyűlési választások között Aczél súlyos műtéten esik át.¹¹⁵ Szabó Magda – virág helyett – *A macskák szerdája* című drámájának egy 33 főlíoni (saját kezűleg korrigált) gépiratát küldi el barátjának. A kézirat első oldalának jobb felső sarkában az üzenet – Szabó Magda jellegzetes kézírásával – a következő: „Aczél Györgynek, részint mert borzasztóan szeretem, részint mert ez nem kézirat, hanem virág, részint hogy gyorsabban gyógyuljon.”¹¹⁶

¹⁰⁷ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf (az író fejléces levélpapírján), Budapest, 1983. január 13., MTA KIK Kt. Ms 6095/183.

¹⁰⁸ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Bécs, [postabélyegző:] 1984. szeptember 26., MTA KIK Kt. Ms 6095/185. – A képeslap felirata: Kunst- und Naturhistorische Museen, Kaiserin-Maria-Theresien-Platz.

¹⁰⁹ SZABÓ, *Drága Kumacs... i. m.*, 249.

¹¹⁰ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf (az író fejléces levélpapírján), Budapest, 1983. január 31., MTA KIK Kt. Ms 6095/184.

¹¹¹ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Bécs, 1985. október 3., MTA KIK Kt. Ms 6095/186. A lap képes oldalán Bécs óvárosának fotómontázsa.

¹¹² KISS Noémi, „*Nem tudom, mit kezdjek magammal*”: *Szabó Magda száz éve született = Szabó Magda száz éve... i. m.*, 28.

¹¹³ Miután Kiss Noémi a *Drága Kumacs!* című kötetben olvasott levelekre alapozza véleményét, s azokban Szabó Magda a Collegium Hungaricum címét adja meg bécsi címeként („Wien, Holland[straße] 4, 1020, Coll. Hung.” – *I. m.*, 207.), föltételezzük, hogy – ha időnként akár több héten keresztül is –, az író „csupán” a Collegium Hungaricum vendége volt. Kabdebó Lóránt is e becses intézmény vendégeként találkozott vele 2000 októberében. Vö. KABDEBÓ Lóránt, „*Kitalálja az életet*”: *Szabó Magda emlékezése (Bécs, 2000. október 24. és 27. között)*, Forrás, 2012/2., 51–81.

¹¹⁴ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Bécs, [postabélyegző:] 1984. szeptember 26., MTA KIK Kt. Ms 6095/185. (Kiemelés tőlem – S. M.)

¹¹⁵ RÉVÉSZ, *I. m.*, 355.

¹¹⁶ Szabó Magda *A macskák szerdája* című drámájának gépirata autográf javításokkal, rajta üzenet Aczél Györgynek, h. n., 1985. április 18., MTA KIK Kt. Ms 6186/95. (A gépiratra Horányi Károly és Mázi Béla kollégáim hívták fel a

Ugyanezen a tavaszon „Zsuzsa és Gyuri” lakóhelyet váltanak: a Balzac utca 43.-ból átköltöznek a Szent István park 26.-ba – Rényi Péterék megüresedett, tágas, tetőteraszos, Dunára néző lakásába.¹¹⁷ „Drága Mindketten, / nem tudom, melyik lakáscím érvényes már vagy még, hát a hivatalba írom meg, mennyire várom a viszontlátást – olvasható egy Bécs óvárosát ábrázoló, 1985. októberi képeslapon. – 20-a után otthon leszek, boldog születésnapot már személyesen szeretnék kívánni.”¹¹⁸ 1986 nyarán még érkezik egy lap „az új színdarabot tervező Szabó Magdától”,¹¹⁹ de hogy sor került-e még valaha arra a bizonyos személyes találkozóra, azt az Aczél-hagyaték anyaga már nem árulja el. A jól informált Fekete Gyula naplója szerint az írószövetség 1986. november 29–30-i közgyűlése előtt Aczél személyesen kereste föl Bécsben az írónőt, hogy rávegye: csatlakozzék a párthű írók tiltakozó akciójához.¹²⁰ (A történet vége híven tükrözi Szabó Magda személyiségét: miután taktikai megfontolásból az elsők között lép ki a szövetségből, 1987 augusztusában – a szélirány fordultával – levélben közli Cseres Tibor elnökkel, hogy ügyviteli hibát követtek el: elmulasztották írásban nyugtázni kilépési szándékát, s így – mintha mi sem történt volna – továbbra is tagja a szervezetnek.¹²¹)

Bizonyára 1990 októberében is a bécsi Collegium Hungaricum vendégeként nézi a televíziót az írónő, amikor a *Stúdió 90* adásából¹²² tudomást szerez róla, hogy Végh Antal színdarabot írt Kádár Jánosról. Ugyanekkor látja viszont Aczél „bús, ablakon kinéző képét” egy „szennylap” hasábjain. Szánalommal vegyes távolságtartással nyilatkozik Haldimann Évának egykori barátjáról: „*annak az embernek* nem lesz már hova mennie: ha benne lesz, márpedig hogyan lenne, a Végh darabjában, belehal.”¹²³ Az *Epizódok egy helytartó életéből* premierjére – Gergely László rendezésében – 1991. január 18-án kerül sor az Új Idő Színházban.¹²⁴ Szerzője 1990 decemberében, a Színházi Élet hasábjain úgy nyilatkozik: „Aczél György neve sokszor szerepel [a darabban], de ő maga nem jelenik meg a színen, Kádár beszél [csak] róla [a] feleségével.”¹²⁵

6. Infláció

Aczél, minden bizonnyal függetlenül Végh Antal színművétől, ám csöppet sem függetlenül attól a korszaktól és politikai szcénától, amely a botrányéhes író megihlette, 1991. december 6-án hunyt el budapesti otthonában.

A Népszava híradása szerint december 18-án délután, „a legszűkebb rokonság jelenlétében helyezték örök nyugalomra. A család határozott kérésére a Farkasréti temető dolgozói senkinek

figyelmemet, segítségüket ezúton is köszönöm.) A darab budapesti premierjére – *Szent Bertalan nappala* címmel – 1986. március 15-én, a Madách Színházban (rendezte: Lengyel György), debreceni bemutatójára – immáron *A macskák szerdája* címmel – 1986. szeptember 26-án a Csokonai Színházban került sor (rendezte: Gali László). Bakó Endre „B. E.” monogram alatt megjelent kritikája a drámai fordulópontot „mind szerkezetileg, mind stílusát és a lélektani hitelességét tekintve a könnyebb ellenállás számára tett engedmény”-nek minősíti. „Szabó Magda Csokonaija gyermeteg, naiv módon viselkedik.” – B[AKÓ]. E., *Szabó Magda: A macskák szerdája: Bemutató a Csokonai Színházban*, Alföld, 1986/12., 112–115. Lásd még: BAKÓ Endre, *Szabó Magda színpadi bemutatóinak debreceni fogadtatása és sajtóvisszhangja*, Debreceni Szemle, 2017/4., 426–438.

¹¹⁷ RÉVÉSZ, I. m., 355. „Aczélék valóban a hetedik emeleti tetőteraszos lakásba költöztek, ugyanakkor Rényiék is a házban maradtak. Később Rényi Péter egyik fia (Gábor) is ott lakott, a nagymama pedig az elsők, Rényiék ugyanis több lakást is megvettek a házban.” (Hermann Zsuzsa szíves közlése)

¹¹⁸ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Bécs, 1985. október 3., MTA KIK Kt. Ms 6095/186.

¹¹⁹ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, autográf, Bécs, 1986. június, MTA KIK Kt. Ms 6095/189.

¹²⁰ FEKETE Gyula, *Naplóm a történelemnek 1941–2000: III. (1985–1992)*, Budapest, Trikolor, 2007, 2476

¹²¹ Szabó Magda levele Cseres Tibornak, gépirat, 1987. augusztus 23. = *Írók levelei a Magyar Írók Szövetségéhez*, közzéteszi GERGELY Ferenc, ArchivNet, 2005/1. https://archivnet.hu/politika/kilepések_visszalepések.html?oldal=6

¹²² Alcíme szerint: „a Televízió kulturális hetilapja”.

¹²³ SZABÓ, *Drága Kumacs... i. m.*, 257. (Kiemelés tőlem – S. M.)

¹²⁴ A részletes szereposztást lásd az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet adattárában: <http://resolver.szhaztortenet.hu/collection/OSZMI23967> (utolsó letöltés: 2021. április 15.)

¹²⁵ VINKÓ József, *Korunk hőse: Végh Antal*, Színházi Élet, 1990/29. (december 11.), 11. Aczél Györgyné Csathó Zsuzsa 1986-ban hunyt el – felesége halála mélyen megrendítette fő szövetségesét elvesztett politikust.

sem adhattak információt a szertartásról.”¹²⁶ A valóság az, hogy a Magyar Hírlap december 16-i számának Krónika rovata, ha csupán egy apró betűs kishír formájában is, de tudtul adta: „ACZÉL GYÖRGY temetése / december 18-án, szerdán du. 15 órakor lesz / a Farkasréti temetőben. / A gyászoló család. *91158/3K*”;¹²⁷ György Péter esztéta *Egy halott emléke* című cikke pedig a lap 18-i számában az alábbi mondattal zárult: „Aczél Györgyöt ma temetik.”¹²⁸

Szabó Magdát – mint a „baráti kör” tagját – meghívták ugyan, a végzet azonban közbeszólt. Amint utóbb, Haldimann Évának írott levelében elbeszélte:

Aczél halála olyan volt, mint egy groteszk fricska. Míg szállt a maga bús kommunista egébe, olyan vihart kavart, hogy a baráti körből senki ki nem jutott a temetőbe. Képzeld el, hogy én negyed háromkor hívtam taxit, beleültem azzal, hogy megvárom Örkény Zsuzsát,¹²⁹ és együtt megyünk, ő télen nem szeret vezetni, tömegben meg pláne nem. Tudod, hol lakunk, fél négykor a fogaskerekűnél azt mondta a soffőr, tessék innen hazatapogatózni, mert a temetés rég lezajlott, azóta az illető már fel is támadt.¹³⁰

Révész Sándor monográfiája megerősíti az író előbeszélését: „A temetéshez a természet is hozzászólt. December 18-án kitört a hóvihár, a városban alig lehetett közlekedni.”¹³¹ *Egy temetésre* című írásában V. B[álint]. É[va]. alig négyszáz főre becsülte a szertartás résztvevőinek számát; vitriolos megjegyzése szerint „Az íróársadalom a »három T« mágusától – távollétével tüntetve – nem kívánt elbúcsúzni.”¹³² „Ha négyszáz, akkor az mégis csak négyszáz. Ennyi rokona ritkán van valakinek” – vetette ellene a Népszava 19-i híradásán és V. B. E. cikkén morfondírozva Nádas Péter.¹³³ A hóvihár tényét számos szemtanú megerősítette; Agárdi Péter személyes közlése szerint a két búcsúztató – Bánfalvi István és Fekete Sándor azóta is kéziratban veszteglő gyászbeszédének – felolvasására csupán egy évvel később, a sírkő felavatásakor kerülhetett sor.

Igazságot tenni természetesen nem a történész feladata. A Szabó Magda–Aczél György-kapcsolat dokumentumai alapján mindazonáltal úgy látom: túl hosszú ideig és túlságosan komoly hatalom testesült meg Aczél személyében ahhoz, hogysem 1957-es fellépését követően a kiépülő szakmai kapcsolatokon keresztül új és igaz barátokra tehetett volna szert. Levelezésük tükrébe pillantva világos: író és politikus egyformán használta „a kapcsolati tőkét mint hatalmi technikát”¹³⁴ – s abban a pillanatban, amikor megindult a hatalmi erőter átmágneseződése, kezdetét vette az aczéli kapcsolatrendszer hiperinflációja is.

V. ACZÉL SZENTESÍTÉI

Ha Szabó Magda (Kőhádi Zsolt által „megtámadott”) *Az a szép, fényes nap* című műve – Zöldi László találó kifejezésével élve – „történelmi hangjátéknak álcázott parabola”,¹³⁵ akkor a

¹²⁶ *Eltemették Aczél Györgyöt*, Népszava, 1991. december 19., 4.

¹²⁷ Magyar Hírlap, 1991. december 16., 15.

¹²⁸ GYÖRGY Péter, *Egy halott emléke*, Magyar Hírlap, 1991. december 18., 7.

¹²⁹ Értsd: Radnóti Zsuzsa (1938–) Kossuth- és Jászai Mari-díjas dramaturg, Örkény István (1912–1979) Kossuth-díjas író özvegye.

¹³⁰ SZABÓ, *Drága Kumacs... i. m.*, 282.

¹³¹ RÉVÉSZ, *I. m.*, 416. Szerencsés D. Márton és Markovics Péter 2021-ben bemutatott filmjének elején (1:20–1:56) részletek láthatók a politikus temetésén készült archív felvételekből. *Az Aczél-művek, avagy a megrontás dialektikája: A magyar Faust* (a Hirado.hu dokumentumsorozata a Kádár-rendszer romboló kultúrpolitikájáról), 1. rész: <https://hirado.hu/belfold/cikk/2021/02/15/aczel-gyorgy-szellemi-utodai-nem-az-eszmet-orokoltek-hanem-ami-a-terepasztalon-maradt/> (utolsó letöltés: 2021. április 15.) A második rész elérhető itt: <https://hirado.hu/belfold/cikk/2021/03/17/kadarral-egyutt-bennunk-is-meghalt-valami-a-hirado-hu-dokumentumsorozatának-masodik-resze-a-kadar-aczel-rendszer-kulturpolitikajarol> (utolsó letöltés: 2021. április 15.)

¹³² V. B[ÁLINT]. É[va]., *Egy temetésre*, Magyar Hírlap, 1991. december 19., 4.

¹³³ NÁDAS Péter, *Az elvárásolt párbeszéd: Révész Sándor Aczél és korunk című könyvéről*, Nappali Ház, 1997/2., 4.

¹³⁴ SIK Endre, *Aczélhálóban: Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez*, Szociológiai Szemle, 2001/2., 66.

¹³⁵ ZÖLDI, *I. m.*, 78.

rádiójáték sugárzásával párhuzamosan megjelent (Lőcsei Gabriella által „lepöckölt”) regény, *A szemlélők* pedig *science fiction*nek álcázott példázat. A kifogás mindkét alkotással szemben ugyanaz volt: nem teljesítették a választott műfaji ígéretet. Úgy tűnik, ha elvétele is, egy-egy éles szemű – „kíméletlen” – bírálónak mégiscsak föltűnt, hogy a műfaji keret, a történelmi hangjáték és a fikciós regény Szabó Magda említett műveiben csupán a tézis álcázására szolgálnak. (Kónya Judit 1977-es regényelemzését idézve: „most először tapasztalhatjuk, hogy minden történés, epizód, figura csak mintegy *apropos*-ja a kifejtendő problémáknak. Vagyis a cselekmény inkább csak sátrát épít a részmondanivalók felé, de a hangsúly a [...] kikerekedő világnézeti vagy szemléleti mondanivalón van.”¹³⁶)

Vegyük szemügyre ezúttal a regényt, valamint fogadtatásának dokumentumait! A klasszikus mérték szerint három nagyobb egységre (*Vád – Védelem – Ítélet*) tagolódó epikus szöveg a bűnügyi, a lélektani, a történelmi, a tudatfolyam- és a levélregény műfaji kódjait egyszerre működteti.¹³⁷ Mielőtt azonban a szöveg olvasásába mélyedhetne, különös figyelmeztetéssel megrögzőssel, egyfajta „használati útmutatóval” találja szemben magát a gyanútlan olvasó. „*A szemlélők* cselekménye egy képzelt szocialista és egy képzelt nyugati, semleges államban játszódik, s akárcsak hősei, írója alkotó fantáziájának köszönheti létét – adja hírül a kötet címlapját követő 5. oldalon egy minden valószínűség szerint a biográfiai-civil szerzőt képviselő hang. Majd így folytatja: – Bármely földrajzi, történelmi, politikai, kulturális vagy egyéb hasonlóság a föld egy konkrét országához vagy személyéhez a véletlen műve csupán.”¹³⁸ A kritikusok ettől függetlenül egytől egyig azonosították a német, francia és angol keveréknyelvű „semleges” országot Svájjal, a szocialista országot pedig hazánkkal, ahogyan a regény női főhősét is Szabó Magda szócsöveként „Anna-Szabó Magda”-ként¹³⁹ hallgatták, biztatták vagy bírálták.

Sokkalta fontosabb és kellemetlenebb fölismerésig is eljutottak azonban – hol pozitív, hol negatív előjellel fogalmazva meg ugyanazt: ez a könyv a szocialista író szenvedélyes vallomása, állásfoglalása és hitvallása egyben. „Tulajdonképpen nem is regény *A szemlélők*, hanem vitairat, vagy még inkább vallomás. Az író vallomása magyarságtudatáról, hazafiságáról, értelmi és érzelmi elkötelezettségéről. Vallomás az önmagát vállaló hazafiságról” – írja lelkesülten a debreceni Alföld folyóirat kritikusa, Takács Péter. Gáll István, a Magyar Nemzetben megjelent dicsérő cikke szerint (merthogy nem kétséges, ő rejtőzik a „g. i.” monogram mögött¹⁴⁰): „a regény lényege az a *bensőséges viszony*, amely az író népéhez fűzi”; Anna, a női főhős „a nemzet *önérzetét* képviseli”; „a regényből kiolvasható Szabó Magda *vallomása* is”; „*A szemlélők* a felnőtté lett ember *hitéről* szól”, stb.¹⁴¹ Mint a Népszabadság kritikusa, Lőcsei Gabriella rámutatott: „az író annak a még »régről itt maradt«, magas műveltségű értelmiségi rétegnek a nevében beszél, akiknek ítéletétől, elzárkózásától jó ideig tartott az új rend. És azt mondja – helyettük –, hogy a »kiskorúság« megannyi baklövése ellenére is, a sok évszázados történelmi sanyarúságok után a legjobb, a leghumánusabb létforma ez, amit polgárainak a szocializmus teremtett.”¹⁴² *A szemlélők*, így nézve, a szövetségkötés regénye – a művelt polgárság és a szocialista kultúrpolitika (a valóságban soha meg nem valósult) konföderációs paktumának alapító dokumentuma.

Ezt a szövetségkötést tükrözik a könyvet üdvözlő, Szabó Magda művét nyílt politikai üzenetként, szenvedélyes közéleti vitairatként olvasó korabeli kritikák is. Így kerülhet sor példának okáért arra, hogy a regény Albert nevű szereplőjén keresztül Gáll István – félreérthetetlen utalásként az 1956-os menekülthullámra – elrettentő példaként emlegesse mindazokat a disszidenseket, akik kizárólag a nyugat álhírlapíróinak gyalázkodó cikkeiből ismerik „hűtlenül

¹³⁶ KÓNYA, *Szabó Magda alkotásai és vallomásai tükrében... i. m.*, 252.

¹³⁷ Lásd még: CSETRI, *I. m.*, 150–152.

¹³⁸ *Szemlélők*, [7].

¹³⁹ LŐCSEI, *I. m.*, 7.

¹⁴⁰ Gáll István több Szabó Magda-műről is írt a korszakban: a *Fanni hagyományainak* bemutatóját a *Kortársban*, a *Katalin utcát* a *Magyar Hírlapban* méltatta. Utóbb Szabó Magdával egy évben, 1978-ban vehette át a Kossuth-díjat.

¹⁴¹ GÁLL, *I. m.*, 13. (Kiemelések tőlem – S. M.)

¹⁴² LŐCSEI, *I. m.*, 7.

elhagyott hazájuk” helyzetét és problémáit. Bár a rendszerváltás után új lendületet nyert történettudományi kutatások jóvoltából ma már tisztában vagyunk az 1956-os forradalmat követő megtorlások mértékével és természetével, a tömeges emigráció valódi okaival,¹⁴³ mégsem lehet – sőt nem is szabad – úgy ítélnünk a Magyar Nemzet kritikusa és a regényíró fölött, mintha a napjainkban elérhető források ismeretében vonták volna meg regényben-recenzióban a kádári „konszolidáció” mérlegét.

Mégis nehezünkre esik kortárs olvasóként elsiklani a tény fölött: *A szemlélők* morális ítélete szerint a disszidensek egytől egyig gyáva hitszegők – lényegében hazaárulók –, az anyaországban élők mind ártatlan áldozatok, a nyugat képviselői pedig kivétel nélkül érzéketlen, haszonleső gazemberek, jobb esetben naiv ostobák. Ez az etikai teherterhelés az egyik oka annak, amiért e Faragó Vilmos által „szinte publicisztikai direktségű”, „karikatúrisztikus pamflet”-nek nevezett¹⁴⁴ alkotást – a Jaffa Kiadó helyében – nem adtam volna ki újra 2017 márciusában,¹⁴⁵ s amiért sem most, sem a későbbiekben nem ajánlanám jó szívvel (hacsak ellenpélda gyanánt nem) egyetlen kortárs és leendő olvasónak sem. Az a kétirányú mitizálás, amelyet Faragó éles szeme rögtön észrevett – s amelyet furmányos módon a regény erényei közé sorolt –, a szocialista Magyarország és a kapitalista nyugat kettős allegóriáját fölhasználva egy fordított (mondhatni: „ellenforradalmi”) értékrend szerint osztotta újra (potenciális) bűnös és (potenciális) áldozat szerepét. Tette mindezt a kádári szövetségi politika és az aczéli kulturális hegemonia jegyében.

Anna és Roland, az emigrációban nevelkedett, majd hazatért, gyökereihez, nemzeti identitásához körömszakadtáig ragaszkodó magyar asszony és a semleges országban nevelkedett, utóbb diplomata-megfigyelőként Magyarországra küldött svájci férfi opposíciója – különösen az előbbi egyértelmű erkölcsi fölénye utóbbival szemben – még a korszak legvonalasabb kritikusából is ellenkezést váltott ki. A „szemlélő-semleges nyugati közöny” és az „önsajnáló-elfogult »keleti« izgatottság”, a „sterilen korrekt nyugat-európai világpolgáriság” és a „fülledten emberillatú kelet-európai hazafiság”¹⁴⁶ ellentéte E. Fehér Pál szerint csupán egy „álkonfliktus”-t szolgált. A kérdéshez a szépirodalom felől közelítő Tarján Tamás szintén az elsők között fejezte ki fenntartásait. „[A]z alkotói szándékkal [...] nem minden esetben sikerült tisztába kerülnöm, az írónyilatkozatai segítségével sem – jegyezte meg könyvheti szemléjében a jeles kritikus. – Fikciónak nem elég valóságos, valóságnak viszont a megértést zavaróan fiktív ez a diplomata-történet. S mintha Szabó Magda nem tisztázta volna teljesen hőseihez való viszonyát – talán akaratlanul is a kelleténél jóval több megértéssel, szeretettel *szemléli* őket.”¹⁴⁷

A regény megjelenése óta eltelt csaknem öt évtized, valamint a korszakról és magáról Szabó Magdáról – az íróról és magánemberről – hozzáférhető források relatív bősége ma már megfelelő alapot nyújtanak ahhoz, hogy regényének hőseihez fűző tisztázatlan viszonya mögött felismerjük az író és az 1970-es évek kultúrpolitikai irányvonala közötti ambivalens kapcsolatot. Úgy tűnik: az író egyszerre próbált esztétikai minőséget teremteni és politikát csinálni – végül azonban egyik irányban sem érte el célját. Míg Tarján Tamás esztétikai, E. Fehér Pál politikai szempontból kevesli *A szemlélők* „művészi” erejét.

Készséggel elismerem – olvasható a Népszabadság rovatvezetőjének Aczélhoz címzett „igazololó jelentésében” –, hogy *A szemlélők* politikai értelemben előrelépés Szabó Magda eddigi műveihez képest. Politikai és nem művészi értelemben. Politikai értelemben azért, mert expressis verbis vállalja a mai Magyarország világát. Művészi értelemben ezt a dicsérendő szándékot azért érzem torznak, mert nem a valóságos nyugatot szembesíti egy valóságos Magyarország-képpel. Nem szociológiai-szociográfiai pontosságot kívánok számon kérni Szabó Magdától. De ha már szembesíti a nyugati diplomatában élő Magyarország-képet a mai magyar valósággal – akkor ne nyugati

¹⁴³ ZINNER Tibor, *A kádári megtorlás rendszere*, Budapest, Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2001 (Arc és Álarc).

¹⁴⁴ FARAGÓ, *Víz és tűz... i. m.*, 11.

¹⁴⁵ SZABÓ Magda, *A szemlélők*, Budapest, Jaffa, 2017 (Szabó Magda-életműsorozat).

¹⁴⁶ FARAGÓ, *Víz és tűz... i. m.*, 11.

¹⁴⁷ TARJÁN Tamás, *Mai magyar próza a könyvhéten*, Napjaink, 1973/7., 9. (Kiemelés az eredetiben.)

beszélgetőpartnereinek csacskaságaiból induljon ki. Elegendő lett volna ehhez csupán a komolyabb nyugati lapok Magyarországról szóló színvonalasabb közleményeit elolvasni. Ezek a közlemények természetesen ugyancsak tartalmazznak sok helytelen, sőt ellenséges adatot, elemzést, de nem legendákból indulnak ki. Szabó Magda „Piroschka”-legendákat cáfol – és ezt könnyű cáfolni. Nehezebb – és az igazi művészi feladat – azt a valóságból kiinduló Magyarország-képet cáfolni, amely egy kapitalista restaurációt szeretne sugallni, amely egy 1968-as csehszlovákiai szituációt szeretne újra látni.¹⁴⁸

A diákkorában, 1922 nyarán Székkutason nyaraló, majd 1958-ban egykori vendéglátójának leányával és magyarországi élményeivel kapcsolatban elfogult bestsellert publikáló német Hugo Hartungra¹⁴⁹ való utalás iránya egyértelmű: egy elkötelezett szocialista írótól nem *Ich denke oft an Piroshka*¹⁵⁰ típusú „álszocialista giccset” vár az alkotás feltételeit biztosító pártállam. Romantikus „szenvelgés”¹⁵¹ helyett aktuális célok szolgálatába kell állítani azt a regényt, amelynek szerzője volt olyan botor, és a kelet–nyugat viszony exponálásával a külpolitika ingoványos területére merészkedett.

A szemlélők című regény szerzője mintha Mátyás király mesebeli eszes leányát szándékozott volna követni, amikor a hatalom kihívására felelve „adott is ajándékot meg nem is”: azaz állást is foglalt meg nem is, vallomást is tett meg nem is, el is köteleződött meg nem is. A terv megvalósítása azonban féloldalasra sikerült. „A nagy regény létrehozásának a kudarca elsősorban abban gyökerezik, hogy az író az egész történetet egy képzelte ország síkjára vetíti, s ezáltal elvész a történelmi konkrétság hitelessége és érzékletessége – állapítja meg a Magyar Hírlap kritikusa, Apostol András. – Bármennyire tudjuk is, hogy rólunk van szó, de az írói távolságtartás máskor helyénvaló módszere most vakvágányra visz, és *ideológiai »fénytörést«* okoz.”¹⁵²

Az idősebb pályatárs, Benedek István orvos-író („semleges területen”, az Egészségügyi Dolgozó hasábjain megjelent cikkében) nyíltan leírja: „Itt Szabó Magda mondja el nagyon egyéni és nagyon határozott véleményét Kelet és Nyugat sarkalatos történelmi különbségéről”.¹⁵³ *Tiltakozás egy jó regény ellen* című írásában Benedek az ambiguitás retorikájához folyamodik: dicséretbe oltva fejti ki a becsületes bíráló őszinte véleményét. Miután önkritikus rosszállással felsorolja a regény nyilvánvaló hibáit, egyúttal nem győzi dicsérni az író tehetségét. Szípközönösen szellemesnek, megejtőnek, frappánsnak és eredetinek nevezi a regény stílusát, elragadónak, letehetetlennek mondja a könyvet, s kizárólag világszemléletével vitázik – mégpedig történelmi példák során keresztül. Írása vége felé közeledve azonban fölteszi a kérdést: „Hová tette a műveltségét [az író], amikor elfelejtette Európa történelmét? És a történelemről nem is szólva: amikor keresztül-kasul utazta Európát, nem vette észre, hogy az emberek Nyugaton ugyanolyan nacionalisták, mint Keleten?”¹⁵⁴

A válasz: dehogyisnem. Csakhogy *A szemlélők* már a szocialista hazafiság, a „mindennapok forradalmisága” jegyében született – a művelt, megvesztegethetetlen európai magyar íróból, ha rövid időre is, de megvesztegetett ál-szocialista társutas lett. Nem véletlenül idézi a Tiszatáj kritikusa, Olasz Sándor finom malíciával Király István frissen megjelent, *Hazafiság és internacionalizmus* című tanulmányának nyakatekert kifejezéseit, amikor a regény cselekményét summázza. „[M]egérkezik tehát [Roland] a cigány keletre, a barbár országba, s az, ahogy jár-kelel, ahogy gondolkodik, Király István szavaival szólva a »burzsoá szupranacionalizmus«, az

¹⁴⁸ E. Fehér Pál levele Aczél Györgynek, gépirat autográf aláírással, Budapest, 1973. június 23., MTA KIK Kt. Ms 6095/174.

¹⁴⁹ Hugo HARTUNG, *Ich denke oft an Piroshka*, Gütersloh, Bertelsmann Lesering, 1958.

¹⁵⁰ Magyarul: Hugo HARTUNG, *Piroska*, ford. Dr. SIPKA SÁNDORNÉ SERFŐZŐ Rózsa, Rorschach, Németh Lajos magánkiadása, 1987.

¹⁵¹ A „szenvelgés” kifejezést maga E. Fehér Pál használja jelentésében.

¹⁵² APOSTOL, *I. m.*, IV. (Kiemelés tőlem – S. M.)

¹⁵³ BENEDEK, *I. m.*, 1.

¹⁵⁴ BENEDEK, *I. m.*, 1.

»individualista arisztokratizmus és nemzeti-közömbösség« élő példája.”¹⁵⁵ A kelet–nyugat problematika a hetvenes évek elejére – a reformpolitika térnyerésével és „recessziójával”, az új gazdasági mechanizmus sikerével és bukásával párhuzamosan – központi kérdéssé vált; elegendő csupán Kiss Ferencnek az 1972-es Debreceni Irodalmi Napokon tett emlékezetes felszólalására utalni, amelyben (az antiszemitizmus vádját idézve fejére) a „hazai turisták” kifejezést szegezte szembe a Király István által exponált „nyugati turisták” fogalmával.¹⁵⁶

A *Szemlélők* révén íróból egyszerre olyan közéleti médium lett Szabó Magda, aki – mint Fáber András, a külföldi olvasóközönséget célzó Hungarian Review kritikusa vélte – alkotó módon avatkozhat bele a nyugat és kelet közötti viszony alakulásába.¹⁵⁷ Az író rendkívüli személyes szerencséje, hogy 1973-as regényének esztétikai és ideológiai zsákutca voltát a korszak kétarcú kritikája idejében, kellő vehemenciával az orra alá dörgölte, s így, engedvén az önéletrajzi tematika vonzásának, csakhamar felhagyott a közéleti írószereppel.

Ha már a kritika nem volt rá hajlandó, szerzett elégtételt utóbb a kultúrpolitika. Mint Aczél Györgynek írott, 1973. szeptember 2-i, leveléből kiderül, Szabó Magda a keltezés napjának délelőttjén a Júlia utcán sétálva összetalálkozott a Kulturális Minisztérium frissen kinevezett államtitkárával, Orbán Lászlóval.

Kedves Aczél Elvtárs!

Ez a levél most kivételesen hivatalos, ezért a hivatalos megszólítás. Nem írtam volna meg a mai nap hozta véletlen nélkül, – hogy mégis megfogalmaztam [...], annak a találkozásnak az eredménye, amely ma a Júlia utcán összehozott Orbán elvtárssal. Ő megszólított, gratulált utolsó regényemhez, úgy találta, tartalmát, formáját tekintve egyaránt jelentős, s végre mentes a provincializmustól, ami a magyar prózairodalom szigorú tehertétele. Szebbeket mondott a *Szemlélőkről*, nem illik elismételnem. Ha találkozunk, talán Aczél elvtársnak is elmondja mindazt, amit – kéretlenül – nekem.

Véleménye, látható öröme, amit a *Szemlélők* miatt érzett, megzavart. Számomra a regénnyel kapcsolatos utolsó megnyilvánulás a Népszabadság bírálata volt, amelynek elolvasása után egyszerűen nem hittem a szememnek, s egy darabig vártam is, talán történik valami, ami a nyilvánosság előtt is elégtételt ad egy olyan hangvételű bírálatért, mint amilyennel ez a lap könyvheti könyvet fogadta. Miután senki sem tért vissza a könyvre, tudomásul vettem értékelését, s számot vettem körülményeimmel, elképzelhető emberi és művészi jövőmmel is. A férjem félvak, orvosa megmondta, bármely percben vége lehet, egyetlen segítségemet, a sógornőmet júniusban halálra gázolta egy autó, a testvérem a Plasztikai Sebészetben fekszik, amputálni fogják bőrrákos lábát. Ahhoz, hogy még egyszer bármi hosszabb lélekzetű írásba fogjak, bibliai csoda kellene, vagy a görög istenek derűje. Honnan

¹⁵⁵ OLASZ, I. m., 74. Király István *Hazafiság és internacionalizmus: A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok* című tanulmánya a Kortárs 1973-as évfolyamának 7., 8. és 9. számában jelent meg folytatásokban.

¹⁵⁶ „Nemcsak valuta, de életforma is érkezik egyben a nyugatról jövő turisták nyomán: hozzák magukkal a fejlett kapitalista társadalmakban kialakított fogyasztói morált. Azt a mentalitást, mely a pusztá fogyasztásban, a meddő élvezésben kívánja láttatni az élet tartalmát” – figyelmeztetett az Ady-kutató 1972. november 16-án elhangzott vitaindító előadásában (megjelent: KIRÁLY István, *Móricz öröksége és a korszerű elkötelezettség*, Kortárs, 1973/2., 323.). „1972 novemberében a debreceni Móricz Zsigmond-konferencián felszólaló irodalomtörténész, Kiss Ferenc szerint nem a nyugati hatásoktól, a »valuta-erkölcsöktől« kell elsősorban óvni az irodalmat, nem a »nyugati turistáktól«, mint ahogy azt Király István fejtegette, hanem a »hazai turistáktól«, azoktól, akik nem érzik át a határon belül és kívül élő magyarság problémáit” – összegezte Standeisky Éva (STANDEISKY Éva, *Cipő fűzővel: A hatalom és az irodalmi elit a hetvenes években* = S. É., *Gúzsba kötve: A kulturális elit és a hatalom*, Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 325.). Lásd még a tanácskozási gyorsírási jegyzőkönyvét: Magyar Országos Levéltár (MOL), 288. fond 36/1972/16. őrzési egység. Továbbá: OLASZ Sándor, *Kiss Ferenc halálára*, Tiszatáj, 2000/2., 120.; FODOR András, *A hetvenes évek I. [Napló 1970–1972]*, Budapest, Helikon, 1995, 462–467.; KISS Ferenc, *Napló (1964–1985) = Emlékkönyv Dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*, összeállította és szerkesztette íj. KISS Ferenc, BAKOS István, Budapest, Kairosz, 2013, 84–91.; PETRIK Béla, „...a belőtt puskák feléje hordanak...” *Kiss Ferenc felszólalása az 1972-es Debreceni Irodalmi Napokon*, Hítel, 2013/11., 89–111. (Ua. = *Emlékkönyv... i. m.*, 271–303.; SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, Budapest, Noran Könyvesház, 2012, II, 569.

¹⁵⁷ „...in spite of the resigned ending there is a gleam of hope that the people of the two blocs will have a better understanding of each other.” – FÁBER, I. m., 23.

venném akár egyiket, akár másikat? Ne csodálkozzék rajta, hogy az volt az érzésem: ha a Népszabadság ilyen bírálata glossza nélkül maradhatott, talán hivatalos álláspontot képvisel, s arra szolgál, értsem meg végre belőle: ahogy magánéletem tartóoszlopai sorra kidőlnek, úgy írói megnyilvánulásaim sem kívánatosak.¹⁵⁸

Legfelsőbb körökből érkezett azután a várva várt elégtétel. Még el sem fogyott az első kiadás, 1974-ben újranyomták a könyvet – melynek fogadtatásához ekkor már a Könyvvilág is csatlakozott – név nélküli cikkírója közleményszerű tömörséggel hozta tudomásunkra: „hogyan szemléljük *A szemlélőket*”. A cikk szerint Szabó Magda „nagyönis [!] mélyenjáróan elemzi, épp azt, ami ma bennünket a tőkés világ egyfajta értelmiségétől elválaszt [...]. Mi az, ami mégiscsak más – és pedig nemcsak a termelés és társadalom rendjében, hanem szinte »beidegzésekben«: nagyon is különbözik a nálunk még megőrzött és a szocializmusban *megújult* népi hagyományú humánus, és a tőkés viszonyok között bekövetkezett »elidegenedés«, elembertelenedés, amelynek tényét még a szubjektív jószándék [!], sőt a szerelem is alig tudja áthidalni. Erről szól Szabó Magda könyve”.¹⁵⁹

Végül 1978-ban – a Kossuth-díj odaítélésének évében – hivatalosan is belép a regény az 1945 utáni szocialista irodalmi kánonba: az Illés Endre és Kardos György által szerkesztett, reprezentatív *30 Év* sorozat tagjaként a könyvhétre egy kötetben újra megjelenik a *Katalin utca* és *A szemlélők*.¹⁶⁰ 1978. május 26-án pénteken, 15 órakor pedig Szabó Magda és Szobotka Tibor már a díszvendégeknek fenntartott széksorokban ül a budapesti József Attila Színházban, ahol az Ünnepi Könyvhét országos megnyitója alkalmából Benjámin László kétszeres Kossuth-díjas költő köszönti a szerzőket.¹⁶¹ S amint az már lenni szokott: a nagyobb testvér fénye utóbb a kisebbre (a *Katalin utcáé A szemlélőkre*) is átsugárzott: Bozóky Éva *Sorsformáló emlékek* címmel lelkes cikkben üdvözölte a könyvheti kötetet.¹⁶²

Az „ideológiai fénytörés”-ről a hetvenes évek végére szemlátomást a „szocialista hazafiság”-ra helyeződött át a hangsúly. Nyilván nem véletlen, hogy Faragó Vilmos a regény első kiadása kapcsán született cikke (*Víz és tűz, Élet és Irodalom*, 1973. június 9.) *Mi újság?* című 1979-es gyűjteményes kötetében már *Kelet-európai hazafiság* cím alatt – igaz, változatlan szöveggel – került újraközlésre...¹⁶³

VI. VÍZEN A CSOLNAK

A Kádár-rendszer úgynevezett konszolidációs politikájának két fő pillére volt. Egyrészt a Sztálin–Rákosi-korszak, az úgynevezett „ötvenes évek” leleplezése és ostorozása, a hatalomtechnikai diszkontinuitás látszatának erősítése,¹⁶⁴ amely Szabó Magda esetében (Baumgarten-jutalom,

¹⁵⁸ Szabó Magda levele Aczél Györgynek, gépirat autográf aláírással, Budapest, 1973. szeptember 2., MTA KIK Kt. Ms 6095/172.

¹⁵⁹ –n, *Hogyan szemléljük A szemlélőket?*, Könyvvilág, 1974/5., 6.

¹⁶⁰ SZABÓ Magda, *Katalin utca – A szemlélők*, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1978 (30 Év). (A sorozat a felszabadulás 30. évfordulóján, 1975-ben indult.)

¹⁶¹ A rendezvény meghívóját lásd: Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum (RETÖRKI), A Magyar Írószövetség házi levéltára (1959–1990), Titkárság, 14-es doboz, 3-as pallium. (Kutatómunkám nagyvonalú támogatásáért és a szakmai útmutatásáért köszönet illeti a RETÖRKI munkatársait, név szerint Bíró Zoltánt, M. Kiss Sándort és Pálincás Barnabást.)

¹⁶² BOZÓKY Éva, *Sorsformáló emlékek*, Könyvvilág, 1978/5., 7.

¹⁶³ FARAGÓ Vilmos, *Kelet-európai hazafiság* = F. V., *Mi újság?*, Budapest, Magvető, 1979, 71–72.

¹⁶⁴ Fogalmilag Kádárék nem hangsúlyozták a diszkontinuitást, éppen ellenkezőleg; Lukács és a lukácsisták diszkontinuitás-elméletét vagy Horváth Márton 1974-es cikkét hivatalosan visszautasították – csakúgy, mint Király István két évvel későbbi, Révait, illetve az 1948 és 1953 közötti időszak technikai-társadalmi és kulturális vívmányait „rehabilitáló” – írását. (Vitázott e kérdésben Aczél – persze ellenkező előjellel – Lukáccsal és Királlyal is.) Fogalmilag tehát elutasították, informálisan azonban érzékeltették, hiszen reform és folytonosság Aczél és Kádár számára egyaránt fontos volt. Vö. HORVÁTH Márton, *A személytelenség kultusza*, Kritika, 1974/6., 4–5.; KIRÁLY ISTVÁN, *A szocialista esztétikáról egy disszertáció kapcsán*, Kritika, 1976/10., 11–13.; ACZÉL György, *Folytonosság és*

osztályidegennek nyilvánítás stb.) személyes sérelmek miatt nyert elégtételként is funkcionált, másrészt az ellenforradalmi mítosz erősítése a semlegesség mint politikai magatartás lejárításán és a gazdag, védett szocialista Magyarország imázsának mesterséges építésén keresztül.¹⁶⁵ „A semlegesség elve leglényegét tekintve nem más, mint hogy az állam lemond arról, hogy előírja, mi a jó és az igazságos, és mi nem az” – foglalta össze aforisztikus tömörséggel Sajó András egy 2003-as tanulmányában.¹⁶⁶ Éppen ez az attitűd az, amely az önmagát nemzete nevelőjének és lelkiismeretének tekintő Szabó Magda írószerepével teljességgel összeegyeztethetetlen. Simon Zoltán 1997-es, a *Ne félj!* című interjúkötethez írott harcias előszavát idézve: „Való igaz, Szabó Magdától idegen mind az értékek relativizmusa, mind pedig a »nagy történetek« elbeszélhetőségének a kétsége. Minden műve arról tanúskodik, hogy szerinte a világ átlátható, értelmezhető, hogy léteznek maradandó érvényű értékek, s az író feladata éppen az, hogy ezeket alkotásaiban kifejezze, általuk a múltat a jelennel összekapcsolja, és követendő példaként felmutassa”.¹⁶⁷

Maga a semlegesség, amelyet az 1956-os (ún. második) Nagy Imre-kormány nyilatkozatban is deklarált, az osztrák, a finn, a svéd és az ír modellek figyelembevételével, illetve a bandungi „békés egymás mellett élés” alapelveire hivatkozva került megfogalmazásra és kimondásra.¹⁶⁸ Kádárék ezzel szemben „harminchárom éven keresztül azt hazudták, hogy 1956 az imperialisták által szított ellenforradalom volt, amit a horthysta és egyéb csöcselék azért vívott, hogy megpróbálja meggátolni a történelmi haladás érvényesülését.”¹⁶⁹ Ez a magyarázata annak, hogy a bűnben fogant Kádár-rendszer apológiáját szépirodalmi szintre emelő (illetve emelni igyekvő) Szabó Magda szenvedélyes vitairatában nem egyetlen, néven nevezett semleges országot, hanem – egy képzeletbeli országon keresztül – a *semlegességet mint olyant* vette célba, annak morális inszINUÁCIÓJÁRA tört. „A fasizmus veszélye valahogy kevésbé irritálta nemzeti nyugalmatokat és semlegességeket, mint a kommunizmusé – fröcsög az *Ítélet* című roppant vádbeszédben a „népi demokratikus” érzelmű Anna a „semleges” Roland felé. – Igaz, hogy Hitler csak gyilkolt, és nem államosította a gyárakat.”¹⁷⁰ A megfelelési kényszertől hajtott író ügyes retorikával veszi védelmébe a rendszert, s relativizálja annak vétkeit, mintha a kommunizmus bűnei kisebbek lettek volna, mint a fasizmuséi.¹⁷¹

megújulás: Történelmi tapasztalatok átadása, Népszabadság, 1977. május 1., 5.; Kontinuitás–diszkontinuitás: Beszélgetés Erki Edittel = KIRÁLY István, Kultúra és politika, Budapest, Kossuth, 1987, 261–271.; POMOGÁTS Béla, Kontinuitás – diszkontinuitás, Tiszatáj, 1990/5., 92–96.; RAINER M. János, A történelemmé vált Kádár-korszak: Dokumentumok a kezdetről, 1956–57 = Évkönyv IV., Budapest, 1956-os Intézet, 1995, 27–37.; KALMÁR Melinda, Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990, Budapest, Osiris, 2014, 142.

¹⁶⁵ Az uralkodó legitimációs sablon szerint csak 1948-ban tértek le az addig helyes útról, 1956 után csupán vissza kell térni a fordulat évéhez. „Kádár János ezzel az értelmezéssel kívánta biztosítani a kommunista-szocialista rendszer építésének folytonosságát, de egyben a Rákosi-féle gyakorlattól való különbségét”. Vö. PAPP István, *Donáth Ferenc és a közvetlen demokrácia*, Múltunk, 2014/4., 36.

¹⁶⁶ SAJÓ András, *A semlegesség doktrínái és az állam*, Beszélő, 2003/10., 29.

¹⁶⁷ SIMON Zoltán, *Az irodalmi interjúról = Ne félj... i. m.*, 10.

¹⁶⁸ Az alapvető dokumentumokat lásd: *Tiszta beszéd: A magyar irodalom forradalma 1956-ban*, szerk. POMOGÁTS Béla, Budapest, Mundus, 2006, 238–239. Lásd még: BÉKÉS Csaba, *A magyar semlegesség 1956-ban = Semlegesség – Illúziók és realitás*, Budapest, Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központja, 1997, 111–130.; Uő., *Az Egyesült Államok és a magyar semlegesség 1956-ban = Évkönyv III*, Budapest, 1956-os Intézet, Budapest, 1994, 165–178.; Uő., *A semlegességi nyilatkozat megszületése = Uő., Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*, Budapest, 1956-os Intézet, 2006, 72–84.

¹⁶⁹ SCHMIDT Mária, *Országból hazát: Harminc éve szabadon*, Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2020, 77. A szerző kissé sarkos megállapítása pontosítást kíván: az imperialisták aknamunkája csupán egyike volt az ’56-os eseményeket kivált okoknak; az október 23-i megmozdulást még november végén és a decemberi párthatározatban is jogosnak, antisztalinistának és antirákosistának minősítették, amely azután „napok alatt fajult el”.

¹⁷⁰ *Szemléltők*, 334.

¹⁷¹ Ebben a kérdésben Heller Ágnessel értek egyet: „A nyilas és az ávos gyilkos tettetét össze lehet hasonlítani: a holokausztot és a sztálinizmust nem lehet. [...] A náciizmusban a zsidó–keresztény kultúra nyomai sincsenek meg –

Amint arra Schmidt Mária kíméletlen pontossággal rámutatott: „A birodalom egyben tartása érdekében eltiport szabadságmozgalmak ellensúlyozására a hruscsovi pártvezetés »személyi kultusz« nyilvánította a sztálini időszakot. Ez volt az ára annak, hogy az eredetmitoszt tehermentesítve *rebranding*olja a lenini modellt.”¹⁷² Ebben a vonatkoztatási keretben helyezi el – hősén keresztül – önmagát is az alföldi protestáns polgárcsaládból érkező Szabó Magda, amikor azt írja: „egyszer majd könyvet írhatnak róla, hogy a sztálini éra idején a nemzeti és egyéni sértettség hogy sodort oltár-úrasztala elé hívót, hitetlent egyaránt.”¹⁷³ Az író maga volt az élő példa rá: akit a Rákosi-rendszerben klerikális osztályidegenként meghurcoltak, Kádár alatt szabadon írhatott, utazhatott, Vajk-Istvánról, a későbbi szentről drámát írhatott, gyakorolhatta vallását, sőt – 1985 és 1990 között – a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka és zsinati világi alelnöke lehetett.

(Mint debreceni barátja, Taar Ferenc író egy 1978-as – „Tóthfalusi” fedőnéven adott – belügyi jelentésében értékelte: „Szabó Magda baráti körben többször jelét adta annak, hogy mennyire nagyra értékeli a jelenlegi magyar politikai helyzetet, amely 56 után lehetővé tette a normális társadalmi élet kialakítását, a torzulások elkerülését. Nem párttag, de feltétlenül haladó, baloldali szellemű ember, aki elfogadja és helyesli a párt politikáját, illetve kész annak megvalósítása érdekében megtenni azt, amit a maga írói eszközeivel megtehet. Mind hazai, mind külföldi fellépései, előadásai, beszélgetései során tisztában van a reá háruló felelősséggel, szavainak súlyával, kijelentéseinek következményeivel, s ennek megfelelően fogalmaz, viselkedik.”¹⁷⁴)

A regényben idézett „jelentés” szerint „szabadság az illető országban a szó valódi értelmében sose volt, a nép nyomorgott, és lét alatti körülmények között, teljesen ki volt szolgáltatva kevesek hatalmának”¹⁷⁵ Szabó Magda (elbeszélője) ezzel visszatér az 1945 előtti társadalmi-politikai problematikához, negligálva az 1945. április 4-e és 1956. november 4-e között eltelt tizenegy esztendő vitathatatlan eredményeit. Ehhez igazítja regényének helyszíneit is – többek között a Collegium Hungaricumokat idéző Bursa Academicát, „a vonatkozó nemzet szabadságtörekvéseinek bástyáját”,¹⁷⁶ amely – mint írja – kezdettől „a forradalmi és nemzeti reformtörekvéseknek adott otthont”,¹⁷⁷ s amelynek céljai a 19–20. század fordulójának törekvéseivel mutatnak lényegi rokonságot: „hazájuk szabadsága, függetlensége, a királyság eltörlése, teljes jogegyenlőség, a nemzeti nyelv kiművelése, a nemzeti irodalom megteremtése stb. stb.”¹⁷⁸

Nem véletlen, hogy az intézmény történetének summája a Rákosi-féle „fordulat évé”-re, 1948-ra van kihegyezve: tragédiáját a Rákosi-korszak okozta – mely se lenyelni, se kiköpni nem tudta a 19. századi nemzeti törekvések szellemét őrző intézményt. „Diákok csak 1948-ig laktak benne, akkor egyik napról a másikra hazarendelték őket, ezek zöme visszatérésük után hamis vádak alapján fogságba került több, régebben szintén a Bursában élt hallgatóval együtt, egyesek közülük örökre eltűntek. 1949-ben az illető állam a Bursa működését szükségtelennek minősítette, külföldi képzésre csak szocialista államokba engedte hallgatóit, ám az intézményt, ha nem is üzemeltette, nem volt hajlandó visszaadni sem.”¹⁷⁹ Az idézett szövegrész félreérthetetlen célzást tartalmaz az

annyi nyoma sincs benne, mint az orosz sztálinista gépezetben. A hitlerizmus specifikuma ebben a metafizikai különbségben rejlik.” – KÖBÁNYAI, *I. m.*, 133–134.

¹⁷² SCHMIDT, *I. m.*, 22. Lásd még: UŐ., *A jövő végérvényesen megbukott* = S. M., *Politikailag inkorrekt: Esszék diktatúráról és politikáról*, Budapest, XX. Század Intézet, 2010, 19.

¹⁷³ *Szemlélek*, 45.

¹⁷⁴ SZÖNYEI, *Titkos írás... i. m.*, II, 498. Lásd még: FILEP Tibor, „Tóthfalusi” ügynöki jelentései a debreceni irodalmi életről, *Hitel*, 2010/12., 72–87.

¹⁷⁵ *Szemlélek*, 105.

¹⁷⁶ *Szemlélek*, 107.

¹⁷⁷ *Szemlélek*, 105.

¹⁷⁸ *Szemlélek*, 106.

¹⁷⁹ *Szemlélek*, 111.

1940-es évek koncepciós pereire s „a forgatókönyves pörök rehabilitált áldozatai”-ra.¹⁸⁰ Egyfajta elégtétel volt ez a hazafias érzelmű progresszív értelmiség azon tagjainak, akiket a fordulat évét követően meghurcoltak, börtönbe vetettek, állásukból elbocsátottak – többek között Szabó Magda, Szobotka Tibor és Aczél György számára is.

A „személyi kultusz” időszakának exponálása – a kádári desztalinizáció politikájának legitimációján túl¹⁸¹ – személyes sérelmek feldolgozására is lehetőséget ad. A *Pilátus* című regény kapcsán részletesen feldolgoztam az író nő édesapja, Szabó Elek 1937-es sikkasztási ügyének dokumentumanyagát, s igyekeztem érzékeltetni: az apai rehabilitáció vágya milyen mély nyomokat hagyott az alkotóban – visszatérő késztetésévé téve, hogy legalább a fikcióképzés keretei között elégtételt szerezzen a szülői sérelmekért.¹⁸² *A szemlélők* hősnője, Anna és meghurcolt, kigúnyolt édesapja viszonyában ismét ez az önéletrajzi szcena köszön vissza. Ha az apjával rendszeren bántak volna – vágja elűzött szeretője fejéhez az asszony –, talán „minden másképp alakul, még az is lehet, hogy ez a levél, amit írok, szelídebb, más szövegű.”¹⁸³ Ha úgy tetszik, a traumákra épülő személyiség művészi igényű modelljét építi meg Annában az író nő, amikor olyan asszonyhóst teremt, akinek politikai szimpátiáit egyéni sérelmek befolyásolják, s aki apja sorsától, rehabilitációjától teszi függővé saját érzelmi kapcsolatait, adott esetben egy semleges ország állampolgárához való viszonyulását.

Csupán részben kárpótolhat e mély és valóságos lelki sérelmekért a kádári konszolidáció és szövetségkeresés idején (részben annak eredményeként, velejárájaként) Szabó Magdára köszöntő irodalmi siker. Sajátos önkritikaként, cinikus önfelmentésként egyaránt olvasható a népi demokratikus országba készülõ semleges külügyértanoncok véleménye ama „másik”, keleti ország irodalmáról. „Mégiscsak óriási, hogy egy nép folyton a jogáért meg a szabadságáért kiabál, és a lírában még a tavasz érkezése vagy a szeretkezés is csak eszköz valami mély értelmű politikai üzenet elhelyezésére. És a próza! Hát nem páratlan irodalmi jelenség az allegorikus próza? Másutt az allegória megmaradt a költői kellékek között, náluk meg...”¹⁸⁴ Ám hiába próbálja a Kádár-korszak kultúrpolitikája és saját stratégiája iránti finom ironiával ellensúlyozni a tényt, hogy maga is allegorikus prózát ír: a regény első megjelenése óta eltelt közel 5 évtized távolából ezzel a trükkel Szabó Magda már senkit sem tud megtéveszteni.

A kortárs olvasó számára *A szemlélők* szereplői egytől egyig feltupírozott papírmáséfigurák – ideológiai elvek mentén kidolgozott, sosem létezett típusok. Ekes példája e típusalkotásnak az ötvenes években hazáját hűtlenül elhagyó Albert, aki rendszeresen kijár a turistákkal ellepett főtérrre, hogy elcsíphessen egy-egy hazai szót, miközben azt játssza: „fütyül az elhagyott országra, itt van ő már itthon, s nem terheli magát szentimentális ballaszttal, minek az”.¹⁸⁵ Albertet e színjátéka miatt utálják „egynemzetbeli társai”, ő pedig – mint választott hazája diplomata-kiképzője – utálja Franciskát és Rolandot, akiket szülőföldjén töltendő külügyi szolgálatra készít fel.¹⁸⁶ A maró gúny természetesen az ’56-os emigránsoknak szól – akik csak részegen mondanak igazat¹⁸⁷ –; szerves része volt ez a gesztus a Kádár-rendszer legitimitását adó ellenforradalmi mítosz szolgálatának; mondhatni: kötelező lojalitásgyakorlat.

¹⁸⁰ *Szemlélők*, 115.

¹⁸¹ A kérdésről lásd: FÖLDES György, *Kádár János és a magyar desztalinizáció* = F. Gy., *Ívek és töréspontok: Gazdaság, politika, ideológia 1945 után*, Budapest, Napvilág, 2018, 138–155.

¹⁸² SOLTÉSZ Márton, *Pilátus udvarában: A terápiás írás mintázatai Szabó Magda regényében I. rész*, Korunk, 2021/6., 93–104. A második rész megjelenés előtt.

¹⁸³ *Szemlélők*, 291–292.

¹⁸⁴ *Szemlélők*, 60–61.

¹⁸⁵ *Szemlélők*, 51.

¹⁸⁶ *Szemlélők*, 59.

¹⁸⁷ „Kérdezd meg az emigránsokat, amikor részegek. Kérdezd meg őket, megmondják neked. Az első generáció még tudja.” – *Szemlélők*, 208.

„Nem tetszett a stílusa. Nem szerettem, hogy nem tudtam helyhez kötni” – írta a regényről a Moly.hu oldal véleményrovatában a könyv 2017-es új kiadásának egyik első olvasója.¹⁸⁸ A *szemlélők* stílusa – amely természetesen bőséggel hagy kívánnivalót maga után – a felszíni modorosságon túl egyúttal izgalmas utalások sorát rejti. A kritikusokkal ellentétben a regény számos „laikus” olvasójának föltűnt a „csolnak”, „csolnakázás” kifejezés, amely a szöveg mégoly eklektikus stílusától is messze elüt.¹⁸⁹ Az a gyanúm, hogy intertextusról – azaz szövegközi utalásról – van szó. A magyartanárként és irodalomtörténészként is praktizáló Szabó Magda nyilván jól ismerte Kölcsey Ferenc 1822. december 28-án írott *Csolnakon* című versét, melynek problémaköre több ponton is rokonságot mutat *A szemlélők* lapjain ábrázolt lelki, szellemi és politikai konfliktussal. Kölcsey elbeszélő költeményének vershőse a honszeretet sajkájában ülő, a folyvást új hazát kereső vándor szabadságát szívből megirigylő, őt követni azonban mégsem tudó szerelmes hazafi.

Ültem csolnakomban
Habzó vizen,
Hallék zúgni darvat
Röptébe fenn.
Röpűlsz égi vándor,
Föld s víz felett,
Vajha szállni tudnék
Én is veled!

Indúltál keresni
Más jobb határt,
Langy tavaszt, virítót,
S tenyésző nyárt.
Én is, hajh, keresnék
Szállván veled,
Más boldog határon
Hű fedelet!

[...]
Röpülj égi vándor
Föld s víz felett,
Sorsom, ah, nem adta
Szállnom veled!

Az utalás irányát s értelmét a regény egy későbbi mozzanata érteti meg. „Elbocsátó, szép üzenetében” Anna *Az ördög csolnakán a poklokon át* című, dán nyelvű bábelőadást emlegeti, melyet még gyermekkorában, Roland hazájában látott, s amely azóta is a nyugat ízléstelen, hazug műviségének szimbólumaként él emlékezetében. A Kölcseytől „idézett” versszó és az általa szuggerált „csolnakon-lét” *A szemlélők* értelmi-érzelmi terében a kurucos-szabadságharcos magyar hazafiság szocialista attitűdjét jelöli – teljes összhangban a Kádár-rendszer „antinacionalista nemzetépítés”-i politikájával. („A patriotizmus és a hazafias, nemzeti érzés összekapcsolása minden szocialista országban az egyik fő ideológiai feladat volt” – állapítja meg az Aczél-korszak ideológiáját elemezve Földes György.¹⁹⁰)

¹⁸⁸ <https://moly.hu/konyvek/szabo-magda-a-szemlelok> (utolsó letöltés: 2021. április 7.)

¹⁸⁹ *Szemlélők*, 29, 70, 128, 270, 338–346, 356.

¹⁹⁰ FÖLDES György, *Aczél György és a kádárizmus = FÖLDES, Ívek és töréspontok... i. m.*, 219.

„[C]sak az nem fér a fejembe, hogy a manóba jelenhetett ez meg 1973-ban” – tette föl a kérdést a 2017-es kiadás egy másik, „danaida” felhasználónevű olvasója.¹⁹¹ A válasz pedig kézenfekvő. A hibák és a bűnösök megnevezését, az 1970-ben játszódó történet ideológiai szituálását („az inherens nacionalizmus semlegesítését”¹⁹²) követően ugyanis kezdetét veszi az alig leplezett „agitációs és propagandamunka”: a rezsim erényeinek, a Kádár-rendszer – „János király” virágzó országának – dicsérete. A történetbeli semleges állam külügyminisztériumának kelet-európai ügyekért felelős vezetője, az olvashatatlan aláírású ezredes értékelő jelentése szerint a „kelletlen” (magyar) népnek „kötetlen utazási és valutáris lehetőség az igénye”, valamint „jobb kereseti lehetőség”; „egyébként a hangulat jó, az életszínvonal emelkedett, s a nemzeti érzékenység védelme kormányprogram.”¹⁹³ E hízelgő sorok – a rendszer legitim voltának hangsúlyozásán túl – hűen tükrözik Szabó Magda vágyait is, aki elsősorban utazni, pénzt keresni és jól élni vágyott: egyfajta szocialista „high society” volt az eszménye.

„Azt küldik ki és engedik át a határukon, akiket akarnak, és a kormányzat fütyül a Nyugat véleményére”¹⁹⁴ – szuggerálja a férfi főhős, Roland tudattartalmainak kivetítése révén az író, magasztalván a kádári diplomácia okosságát, bátorságát, nyitottságát és autonómiáját. Szabó Magda panegirikuszában helyet kap a „vas és acél országa” mellett a „nádtetős szocializmus” is – feled(tet)vén az erőszakos iparosítás és a padlássöprések rákosista emlékeit. „A nép felemelkedéséért különben rengeteget tettek, nézze meg, mi lett nem létező gyáriparkból, mire képes egy-egy jól megszervezett gazdaságuk, vagy ha vesztett is mélységéből, mennyire kiszélesedett a kulturális bázisuk.”¹⁹⁵ Ugyanez a joviális hang veszi védelmébe az „egymillió alkoholista országát”. „[E]z az állam annyit küzd a túlzott alkoholfogyasztás ellen, s akkor is szégyelli az ocsmány talponállók körül imbolygókat, ha senki életét nem veszélyeztetik.”¹⁹⁶

A szemlélők népi demokráciája a létező világok legjobbika – lakói tiszták, melegszívűek, még ha kissé naivak, tisztesség ne essék szolván: bugyuták. „[N]e vegye komolyan, ha eleinte mindenütt mikrofont keresnek”¹⁹⁷ – mondatja Rolanddal éppen a súlyosan paranoid Szabó Magda, akinek neve – mint megfigyelté – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában 58 dosszié névmutatójában szerepel, miközben a negyvenes-ötvenes években tönkretett idegrendszerű emberek – köztük „barátja”, Nagy Péter akadémikus – életük végéig „spionitizsben” szenvednek.

Indulatos búcsúlevelében Anna még reformtervekkel is előáll. „Én nem korlátoznám az utazást, hanem kötelezővé tenném, hogy ki-ki élete egy részét Nyugaton töltsse, s jól nézze meg, milyenek vagytok, mikor éppen nem turistaként merültök alá az idegen föld egzotikumai közé.”¹⁹⁸ Sőt arra is futja erejéből és lelkesedéséből, hogy odaszúrjon Kádár szélsőbalos ellenfeleinek, mondván: „a milliomos ultrák, akik palotájában mindenki elvtárs, a liftes, a komorna, a cipőpucoló fiú, s akik időnként ránk vicsoznak, rossz kis lovakra, mert nem húzunk az ő ízlésüknek megfelelően eléggé balra, erőteljesebb lemondást várnának kispolgárosodni kezdő társadalmunktól, amely, miután eddig semmije se volt, alattomos módon kétszobás családi házra törekszik, sőt, odáig vetemedik, hogy nyaralót is óhajt valami zöld vidéken.”¹⁹⁹

A masszív elismerés vasfüggönyén csupán elvélve cikáznak át az irónia villanyhullámai. „[V]an az irodalmuknak egy úgynevezett panaszdal nevű, speciális nemzeti énekfajtája, olykor olyanra is panaszkodnak majd, ami nem is indokolt” – figyelmezteti az „Atyák és Összeírtak”-

¹⁹¹ <https://moly.hu/konyvek/szabo-magda-a-szemlelok>(utolsó letöltés: 2021. április 7.)

¹⁹² FÖLDES, *Aczél György... i. m.*, 219.

¹⁹³ *Szemlélők*, 115–116.

¹⁹⁴ *Szemlélők*, 149.

¹⁹⁵ *Szemlélők*, 150.

¹⁹⁶ *Szemlélők*, 207.

¹⁹⁷ *Szemlélők*, 150.

¹⁹⁸ *Szemlélők*, 337.

¹⁹⁹ *Szemlélők*, 284.

ként aposztrofált képzeletbeli esküdtszék tagjait a „Caesar”-ként védekező Roland.²⁰⁰ Jó kérdés, vajon fanyar humorral szemléli-e a nemzeti karakterjegyeket, s ennek jegyében tart görbe tükröt önmaga és olvasói elé a szereplői tudatműködést ábrázoló író, vagy a kiváltságosok pozíciójában udvarol a hatalom felsőbb köreiben ülőknek – további kiváltságok érdekében.

Visszatérve a „danaida” felhasználónevű olvasó kérdéséhez: Szabó Magda kivételes taktikai érzékét dicséri mindaz, amit és ahogyan regényében az 1970-es évek első harmadának bel- és külpolitikájáról ír. Hiszen a történeti források és értelmezések tükrébe tekintve nem vitás: az 1972 májusában az MSZMP Központi Bizottságának első titkári pozíciójából történő felmentését kérvényező Kádár Jánosnak éppen erre a vigasztaló, reformpolitikáját publicisztikai heveséggel védelmező, ugyanakkor visszakozását is megengedő-előkészítő kiállásra, értelmiségi támogatásra volt szüksége.²⁰¹ Talán az Aczéllal folytatott rendszeres konzultációknak köszönhető, hogy az író naprakész volt a politikai széljárást illetően; pontosan érzékelt a kádári pályáivet megszakító 1972-es válságot.

Mint a korszak külpolitikájának szakértőjétől, Földes Györgytől megtudjuk: „Ekkorra fogyott el a szovjet vezetők türelme a »reform«-Magyarországgal szemben, és ekkorra erősödött fel a reformok hazai ellenzőinek a hangja.”²⁰² Miután a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének januári prágai ülésén Kádár a nyugati nyitás mellett tette le voksát – amely a románok kivételével az összes többi szövetséges ország képviselőiből ellenállást váltott ki –, Leonyid Brezsnyev konzultációra hívta magyar kollégáját. A február 11–14. között Zavidovóban lebonyolított – „nem hivatalos, baráti” – látogatás négy napja alatt hetvenkét órán át tárgyalt egymással a két vezető, melynek eredményeként Brezsnyev addigi reformpolitikájának felülvizsgálatára szólította fel magyarországi „helytartóját”.²⁰³ Kádár említett lemondási szándékát – ha ugyan nem pusztán taktikai lépés volt, mint Huszár Tibor állítja²⁰⁴ – ez a brezsnyevi kritika válthatta ki; a hazai reformpolitika úgynevezett „kiigazítása” végül mégis rá maradt. (Ha lemondásának stratégiai célja volt, úgy jól számított.)

A Központi Bizottság ugyanis 1972. június 15-i zárt ülésén – a Politikai Bizottság javaslatától megtámogatva – elutasította Kádár nyugdíjazási folyamodványát, és státuszának változatlan fenntartása mellett döntött. Aczél György Kádárról írott – a naivitás határáig elfogult – portréja szerint főnöke „a visszalépés taktikájával” védte ki megbuktatását, illetve a reform végleges levételét a napirendről.²⁰⁵ Földes György – Aczél értelmezését követve – úgy véli: sem a „reformerek” (Fock Jenő, Nyers Rezső, Tímár Mátyás), sem a „konzervatívok” (Biszkó Béla, Komócsin Zoltán, Pullai Árpád) nem rendelkeztek megfelelő hatalmi tőkével ahhoz, hogy az első titkárt félreállítva átvegyék Magyarország irányítását.²⁰⁶ Huszár Tibor szerint Kádár már 1972 februárjában tisztán látta és el is fogadta, hogy a „liberalizálódó” Magyarország a szovjet resztalinizáció szempontjából kockázatot jelent, s már ekkor eldöntötte, hogy „a folytonosság megőrzésének reményében, annak látszatát megőrizve végrehajtja a szovjet vezetés által követelt fordulatot”.²⁰⁷

Nehéz utólag megállapítani, minek volt nagyobb szerepe Kádár politikai döntésében: a resztalinizáció rémének, vagy a brezsnyevi optika átvételének. Egyvalamiről azonban nem szabad megfeledkeznünk. Bár az MSZMP KB első titkára kétségkívül az SZKP KB első titkárának irányítása alá tartozott, Aczél viszont 1957-es hivatalba lépésétől mindvégig Kádár hűséges (az

²⁰⁰ *Szemlélek*, 149–150.

²⁰¹ Lásd: Kádár János levele az MSZMP Központi Bizottságának, [Budapest], 1972. május 23. = *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*, szerk. HUSZÁR Tibor, Budapest, Osiris, 2002, 414–415.

²⁰² FÖLDES György, *Évek és töréspontok Kádár János politikai pályáján* = FÖLDES, *Évek és töréspontok... i. m.*, 199.

²⁰³ Kádárnak a tárgyalások kapcsán kelt feljegyzéseit faksimile-formában közli: HUSZÁR Tibor, *Kádár: A hatalom évei 1956–1989*, Budapest, Corvina, 2006, a 240. oldalt követő képmelléklet első fotója.

²⁰⁴ HUSZÁR, *I. m.*, 193–197.

²⁰⁵ Aczél György visszaemlékezéseit idézi: HUSZÁR, *I. m.*, 198.

²⁰⁶ FÖLDES, *Évek és töréspontok Kádár János politikai pályáján... i. m.*, 199.

²⁰⁷ HUSZÁR, *I. m.*, 198.

1958-as művelődéspolitikai irányelvekhez igazodó²⁰⁸) famulusa volt-maradt, rajta keresztül pedig – ha közvetve is – a szövetség ilyen vagy olyan formáját vállaló magyar értelmiség „János király”-hoz volt becsatornázva.

A kádári „kiigazítás”, az ellenreform 1972 novemberében vette kezdetét, ám céljaival-irányával – ha indirekt módon is – éppúgy harmonizált Szabó Magda regénye, mint az azt megelőző reformpolitika törekvéseivel.²⁰⁹ Ezzel a regénnyel Szabó Magda végleg átkerült a túrtból a támogatott írók kategóriájába, s erre az 1968-as prágai bevonulás mámorában resztalinizációért kiáltó munkásellenzék ostroma közepette szüksége is volt az írónak. Ha a marxizmus–leninizmus hegemoniája (az „aki nincs ellenünk, az velünk van” szövetségi légköre) után ismét visszatér a marxizmus–leninizmus monopóliumának elve („aki nincs velünk, az ellenünk van”), akkor a túrt kategória menthetetlenül megszűnik, a paternalista kultúrpolitika bensőséges, feudális hangnemét hamarosan felváltja az E. Fehér Pál-típusú cenzorok pengeéles hangja; akkor Aczél kétfrontos harcmodora többé nem kedvez a modernistáknak – akkor ott bizony modernnek, progresszívnek kell lenni. „[A] művészi kísérletezés-irány [...] csak ez lehet – dörgi maga Aczél az 1973-as országos ideológiai tanácskozáson –: új tartalmak és annak megfelelő új formák kiküzdése az *itt* és *most* parancsa szerint a ma és a holnap, a szocializmus számára.”²¹⁰ Le kellett tenni a garast – és Szabó Magda még időben letette.

Végül, de nem utolsósorban, a korszerű, intelligens, jól képzett kultúrdiplomata figurája révén felismerhetően – szinte tapinthatóan – jelen van *A szemlélők* világában Aczél György is. A regény botrányéhes nyugati újságíróját, Tristan Sutort meghökkenti a szocialista káderek kulturáltsága, a „cigány ország” diplomáciai nyitottsága, eleganciája és feltétel nélküli fogadókészsége. „Sutort meglepte, milyen tájékozott, mennyire művelt [a tárgyalópartneréül rendelt nagykövet], emlékezett az első ilyen jellegű fogadásokra, mikor kínos feltűnést keltett egy diplomata kibillő fémfoga s a késsel-villával való hadakozás a tányéron. Pár hét múlva aztán rátelefonált a nagykövet titkárnője, közölte, megkapja a vízumot, sőt, többet is mellé, egy kulturális szerv meghívását.”²¹¹ Sutorhoz hasonlóan Roland is „alaposan félreismerte [...] ezt a kultúrára olyan szomjas, annyit olvasó, kiváló, bátor, nyájas népet.”²¹² Kádár Magyarországon – Aczélnek hála – „olcsó volt a színház, az opera, az állam szinte csak elvi térítést kívánt a belépésért, maga vállalta a kulturális produkciók és produktumok terhet...”²¹³

²⁰⁸ „Az első, alapító kádárista kultúrpolitikus generációhoz tartozó Aczél György, Kállai Gyula és Köpeczi Béla számára egyértelműen ez [ti. az 1958-as művelődéspolitikai állásfoglalás] volt az a határozat, amelyet mindvégig vállalni tudott, sőt, amelyre büszke volt, mert főbb téziseit maradandónak, érvényesnek tartotta.” – KALMÁR, 150. (A határozat szövegét lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei*, Társadalmi Szemle, 1958/7–8., 116–151.)

²⁰⁹ „Külpolitikánk elvei, fő törekvései világosak – szögezte le Kádár János az MSZMP KB 1972. november 14–15-i ülésén tartott, ún. „előadói beszéd”-ében. – Tovább kell erősíteni szövetségünket a Szovjetunióval, elkötelezettségünket a Varsói Szerződés és a KGST iránt. Ez sok-sok éves politikája pártunknak. Ez marxista, internacionalista álláspont, amely megfelel a nemzetközi munkásosztály, a népek érdekeinek, és mély meggyőződésünk szerint a magyar munkásosztály, a magyar nép érdekeit sem lehet jobban, becsületesebben és hatékonyabban szolgálni, mint ezzel a hazafias és egyben internacionalista politikával. Hazánk kivétel nélkül minden szocialista országgal jó viszonyra törekszik. Erősíteni kívánja kapcsolatait a fejlődő országokkal. A békés egymás mellett élés elve alapján rendezni, építeni és fejleszteni kívánja kapcsolatait a fejlett kapitalista országokkal is.” – Kádár János elvtárs előadói beszéde [A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1972. november 14–15-i ülése], Társadalmi Szemle, 1972/12., [3–13] 6.

²¹⁰ ACZÉL György, *Az ideológiai és kulturális élet néhány időszzerű kérdése* = A. Gy., *Szocialista kultúra – közösségi ember*, Budapest, Kossuth, 1975, 212. (Kiemelés tőlem – S. M.) Idézi és kontextusba helyezi, az alapfogalmakat tisztázza: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, *Aczél György művészetpolitikájának fogalomkészlete* = B.-T. G., *A művészetpolitika mechanizmusai: Interpretációk és források a Kádár-korszak értelmezéséhez*, Budapest, Gondolat, 2020, 75–97.

²¹¹ *Szemlélők*, 99.

²¹² *Szemlélők*, 248.

²¹³ *Szemlélők*, 222.

*

Persze csak a privilegizált alkotók esetében – tehetném hozzá. (A Konrád–Szelényi-féle meghatározást idézve: „a társadalom *adott rendje* csak akkor jutalmazza anyagi javakkal és hatalommal az értelmiségieket, ha tudásukat a társadalom *adott rendje* által megfelelőnek ítélt módon használják fel.”²¹⁴) Egy Szabó Magda irányában támogatólag lépett fel az aczéli kultúrpolitika, egy Csalog Zsolt irányában nem. Utóbbi csupán szemlélő lehetett az Aczél-korszakban, szamizdatos „néger”; előbbi írófejedelem: olvasók generációinak – köztük e sorok szerzőjének – ifjúkori példaképe, hazánk „utazó nagykövete”.

Meg kell valljam: egykori rajongójaként sokszerű volt a szembesülés azzal az írószereppel, amelyet Szabó Magda 1956 után választott. Fenti kutatási eredményeim keserű piruláját évekig tartott lenyelni: sokáig hadakoztam a kollégáim által elem vetített, bizonyítékokkal gazdagon alátámasztott személyiségképpel.²¹⁵ Sokáig hittem, hogy igaza van a nem éppen finom tolláról ismert Arday Géának, aki úgy vélte: az Újhold folyóirat körének tagjai évtizedeken át „megőrizték ifjúkori emberi és alkotói tartásukat. [...] Közösséggé kovácsolta őket, hogy [...] a Kádár-rendszerben sorstársakká váltak. Felismerték, hogy hasonló értékeket tartanak fontosnak: eszmékről, hitről és etikáról azonos nézeteket vallottak.”²¹⁶

Az Aczél–Szabó-levelezésviszonylat feldolgozása, író és kultúrpolitikus szakmai és emberi kapcsolatának felgöngyölítése, valamint *A szemlélők* című regény ezzel párhuzamos újraolvasása sajnos az ellenkezőjéről győzött meg.

²¹⁴ KONRÁD György, SZELÉNYI Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz: Esszé*, Budapest, Gondolat, 1989, 53. (Kiemelések tőlem – S. M.) A szöveg eredetileg 1978-ban – tamizdat gyanánt – jelent meg a berni Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában.

²¹⁵ Elsősorban Albert Pált, Bakó Endrét, Csizmadia Évát, Kabdebó Lórántot, Kecán Mariannt, Kerekes-Bíró Évát, Keresztesné Várhelyi Ilonát, Kiss Noémit, Mezey Katalint és Soltészné Csorba Ildikót illeti köszönet.

²¹⁶ ARDAY Géza, *Tiltások és kompromisszumok: Az Aczél-os kultúra alatt és befel = A. G., Errefelé sok a valóság: Tanulmányok és esszék*, Budapest, L'Harmattan, 2019, 120.